

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Dagmar Siida

**HERNHUUTLASED JA NENDE MÕJU RAHVAHARIDUSELE EESTIS
18. SAJANDIL**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Andres Andresen, PhD

Tartu 2016

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. HERNHUUTLIKU LIIKUMISE SÜND JA KUJUNEMINE	6
2. HERNHUUTLIK LIIKUMINE EESTIS 18. SAJANDIL	9
2.1 Eestlaste religioosne mõtteviis 17. sajandi lõpus	9
2.2 Hernhuutlaste saabumine Baltimaadesse ja „Liivimaa plaan“	10
2.3 Hernhuutliku liikumise levik Eestis 18. sajandil	12
2.4 Hernhuutliku liikumise kiire leviku põhjused	15
2.5 Hernhuutlaste vastuolud kiriku, aadli ja riigivõimuga	17
2.6 Liikumise „vaikne periood“ ja tegevuse jätkumine Eestis	20
3. HERNHUUTLASTE MÕJU RAHVAHARIDUSELE JA EESTIKEELSE KIRJAKULTUURI ARENGULE	23
3.1 Kasvav vajadus lugemis- ja kirjutamisoskuse järele	23
3.2 Hernhuutlaste panus koolitöö edendamisel	25
3.3 Lastetöö vennastekoguduses	28
3.4 Hernhuutlike kirjameeste esiletõus ja eestikeelsed trükised	29
3.5 Esimesed eestlastest kirjamehed	31
3.6 Elulugude kirjapanek	34
KOKKUVÕTE	37
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	40
SUMMARY	44

SISSEJUHATUS

Hernhuutlik liikumine ehk vennastekoguduse liikumine on 18. sajandist pärit protestantlik äratusliikumine, mida iseloomustas kristokraatlik teoloogiline suunitlus ning individuaalse usukogemuse taotlemine. Omades küll ühiseid jooni teise protestantliku usuliikumise pietismiga, oli hernhuutus oma olemuselt optimistlikum, rahvalikum ja demokraatlikum. Eestisse jõudis hernhuutlik liikumine 18. sajandi teisel kolmandikul, mõjutades oluliselt siinset kultuuri- ja vaimuelu.

Bakalaureusetöö teema valikul sai määravaks huvi vennastekoguduse liikumise vastu Eestis, eriti just selle vanemal perioodil. Siinse vennastekoguduse ajalugu on varem uuritud nii sotsiaalmajanduslikust kui kultuurilisest vaatenurgast lähtudes. Siiski ei ole antud teemat väga palju käsitletud – leidub üksikuid mahukaid uurimusi, lisaks artikleid erinevates väljaannetes.

Käesolev töö põhineb varasemal historiograafial ning keskendub haridus- ja kultuuriloolistele aspektidele hernhuutlaste tegevuses, eesmärgiga vaadelda lähemalt nende mõju rahvaharidusele ja eestikeelse kirjakultuuri arengule Eestis 18. sajandil. Töö peaks andma vastused küsimustele, milline oli vennastekoguduse roll eestlaste kirjaoskuse kasvul, koolitöö edendamisel, eestikeelsete trükiste väljaandmisel ja levitamisel, eesti soost kirjameeste võrsumisel ja elulugude kirjapanekul.

Kirikuloolane Voldemar Ilja on põhjalikult uurinud hernhuutlikku liikumist Eestis alates selle tekkimisest. Tema doktoritöö (1995) käsitles vennastekoguduse vanemat ajalugu Eestimaal (Põhja-Eestis) aastatel 1730–1743.¹ Hiljem jõudis kaante vahele veel viis raamatut

¹ **Voldemar Ilja**. Vennastekoguduse (hennhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Tallinn: Logos, 1995.

siinse vennastekoguduse tegevusest.² Voldemar Ilja teosed põhinevad valdavalt osas nii kohalikul kui ka Saksamaalt Herrnhuti Vendade Uniteedi arhiivist hangitud materjalil ning on üsna deskriptiivsed, sisaldades väljavõtteid vennaste kirjavahetusest, elulugudest, aruannetest, päevikutest ja jutlustest, juurdluskomisjonide ülekuulamisprotokollidest jms. Tegemist on äärmiselt huvitava ja suuremahulise uurimusega, eriti just kirikuloo seisukohalt. Ilja puudutab ka hernhuutlaste hariduslikku tegevust Eesti- ja Liivimaal, kuid eraldi antud teemale ei keskendu. Esimese mahukama Eesti kiriku- ja koolilugu kajastava uurimuse koostas juba 1895–1897 pastor ja kirjamees Martin Lipp.³ Usuteadlane Olaf Sild on avaldanud mitmeid kirikulooteemalisi käsitlusi, milles on juttu ka siinsest vennastekoguduse liikumisest.⁴

Vennastekoguduse kirjandust ning selle mõju rahvaharidusele ja eestikeelsele kirjakultuurile on esimesena lähemalt vaadelnud Gustav Suits. Alates 1930. aastatest oma õppejõu professor G. Suitsu innustusel hernhuutliku kirjavara uurimisega tegelenud kirjandusteadlane Rudolf Põldmäe pani ajavahemikus 1974–1975 kokku mahuka selleteemalise monograafia, mis olude sunnil nägi ilmavalgust alles 36 aastat hiljem.⁵ 1965. aastal ilmus tema vennastekoguduse kirjandusest rääkiv käsitus „Eesti kirjanduse ajaloo“ I köites.⁶

Pedagoogikateadlane Lembit Andresen kirjeldab kooli ja pedagoogika ajalugu vaatlevates raamatutes hernhuutlaste hariduslikke algatusi, käesoleva töö puhul on kasutatud „Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajaloo“ II köidet.⁷

Eelpoolmainitud käsitlused olid bakalaureusetöö kirjutamisel põhiliseks informatsiooniallikaks, lisaks on kasutatud artikleid perioodikaväljaannetest ning erinevaid kultuuri- ja kirikulugu puudutavaid materjale.

² **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764. II. Tallinn: Logos, 2000; **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729–1750. III. Tallinn: Logos, 2002; **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1750–1765. IV. Tallinn: Logos, 2005; **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1766–1817. V. Tallinn: Logos, 2006; **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad. VI. Tallinn: Allika, 2010.

³ **Martin Lipp.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Tõine raamat, Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päiwini. Esimene anne: Esimesed sada aastat Wene kotka warju all. Jurjew: Schnakenburg, 1898.

⁴ **Olaf Sild.** August Hermann Francke mõjud meie maal. IV. – *Usuteadusline ajakiri*. 1928. Nr 4; **Olaf Sild.** Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938.

⁵ **Rudolf Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. *Eesti mõttelugu*. 101. Sarja peatoim. Hando Runnel. Toim. Siiri Omblar. Tartu: Ilmamaa, 2011.

⁶ **Rudolf Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. – *Eesti kirjanduse ajalugu. I kd. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Peatoim. Endel Sögel. Toim. Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965. Lk 205–229.

⁷ **Lembit Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Kaheksateistkümnnes sajand. Tallinn: Avita, 1999.

Bakalaureusetöö koosneb kolmest peatükist, mis on jagatud alapeatükkideks. Esimene peatükk räägib vennastekoguduse liikumise sünnist ja kujunemisest, andes lühikese ülevaate selle ideedest, eesmärkidest, asutajast ja võrdlusest teise usulise äratusliikumise pietismiga. Järgmises peatükis on juttu hernhuutlaste jõudmisest Baltimaadesse, eestlaste tollaegsest religioosest mõtteviisist, eeldustest ja valmisolekust uue usuliikumise vastuvõtuks, hernhuutluse laiemast levikust Eestis 18. sajandil ning luteri kiriku, aadli ja riigivõimu suhtumisest sellesse. Kolmas peatükk keskendub hernhuutlaste mõjule rahvahariduse ja eestikeelse kirjakultuuri edendamise alal, tuues välja peamised valdkonnad, milles neil oli kanda oluline roll – kirjaoskuse levimine, haridusolude parandamine, eestikeelse kirjavara laiendamine, elulugude kirjapanek jne.

1. HERNHUUTLIKU LIIKUMISE SÜND JA KUJUNEMINE

Vennastekoguduse ehk hernhuutlaste koguduse algus ulatub böömi-määri vendade usuliikumise perioodi 15. sajandil.⁸ 1720. aasta paiku tekkis Böömimaal areneva pietismi⁹ mõjul erinevaid usulisi ärkamisi, mis tõid kaasa tagakiusamise nii katoliku kiriku kui ka riigivõimu poolt. Tagakiusatute lahenduseks sai väljarändamine. 1722. aastal loovutas pietistlik-spiritualistlike ideedega saksi krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) usupagulastele oma mõisas maad, kuhu rühm Tšehhi protestante puusepp Christian Davidi eestvedamisel uue asunduse rajas. Väljarändajad andsid kohale nimeks Herren Hut (*Herrnhut* – jumala kaitse), mis peagi laienes kogu usuliikumisele.¹⁰ Selle järgi on vennastekoguduse liikmeid edaspidi nimetatud ka hernhuutlasteks. Konfessioonikirikutest eraldunud usupagulasi – erinevaid pietiste ja separatiste – saabus Herrnhuti kõikjalt üle Saksamaa. Vennastekoguduses kehtis küll böömi-määri vendade kirikukorraldus, kuid alluti luteri üldkirikule. 1727. aastal riigiteenistusest vabanedes püüdis krahv Zinzendorf separatistlikke rühmitusi koondada vennaarmastuses elavaks ühtseks koguduseks, mille liikmeks võisid astuda kõik usulise ärkamise läbi teinud kristlased. Koguduse usuline übersünd kulmineerus 13. augustil 1727. aastal ning seda päeva peetakse ka vennastekoguduse alguseks.¹¹

Hernhuutlik liikumine kujunes iseseisvaks, oma põhikirja ja kogudusekorraldusega evangeelseks luterlikuks vabakoguduseks, mis kuulus küll luteri kiriku alla, kuid kasutas erilisi usuteenistuslikke vorme ja koguduse ametimehi.¹² Koguduseliikmed jaotati vastavalt

⁸ Tegemist on vana kristliku vennaskonnaga, mis sai alguse böömimaalase Jan Husi õpetusest. Katoliku kiriku poolt ketserluses süüdistatuna põletati Hus 1415. aastal tuleriidal.

⁹ Protestantlik usuliikumine, mille õpetuse eesmärgiks oli individuaalne usuelamus, sisemine vagadus, patukahetsus ja range moraal.

¹⁰ **Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. Lk 21–24.

¹¹ Sealsamas.

¹² Sealsamas.

nende soole, vanusele ja perekonnaseisule nn kooridesse, üksteist kutsuti vendadeks ja õdedeks, millest tulenes ka nimetus „vennastekogudus“ (*Brüdergemeine*). Kõigil liikmetel lasus võrdselt kohustus teenida koguduse ühiseid huve. Vennastekoguduse üheks oluliseks tegevuseks sai paganamisjon – usuline äratustöö ristiusustamata maades või seal, kus kristianiseerumine polnud veel lõpule jõudnud. Hernhuutlased ise nimetasid seda diasporaatööks, pannes nii aluse püsivatele misjonikogudustele. Oma Kristuse-keskse teoloogia, kohati äärmustesse ulatava spirituaalsuse ning traditsioonilisele kirikule võõraste tegevustega uuendas ja elavdas vennastekoguduse liikumine Euroopa usuelu. Koguduse teoloogia peamiseks kujundajaks ning vaimseks juhiks sai krahv Zinzendorf. Rangelt pietistlik lastetuba ja August Hermann Francke (1663–1727) juures Halle ülikoolis omandatud haridus võimaldasid tal ühendada böömi-määri vendade usulised elemendid pietismiga ning luua uue usutunnistuse, mille õpetus keskendus Jeesus Kristuse isikule, tema kannatustele ja ristisurmale.¹³ Suurt tähtsust omistasid end Kristuse saadikuiks pidavad hernhuutlased isiklikule usuelamusele ja usulisele uuestisünnile ehk ärkamisele. Liikumise peamiseks eesmärgiks kujunes vagadusliku eluviisi laialdane propageerimine ning nii kristlaste kui ka mittekristlaste religioosne äratamine.¹⁴

Peagi pälvis Herrnhuti asundus suuremat huvi, millest annab tunnistust hernhuutlaste misjonitöö levik: juba 1730.–1740. aastatel jõudsid nad ka Ameerikasse, Aafrikasse ja Aasiasse.¹⁵ Laiemat kõlapinda leidis vennastekoguduse liikumine eeskätt pietismist mõjustatud piirkondades. Nii hernhuutlasi kui pietiste iseloomustas võitlus luteri kiriku ortodoksse konservatiivsuse vastu ning püüd suunata rahvast vagama ja kõlbelisema elu poole. See pidi toimuma läbi individuaalse hingehoiutöö – piibli- ja palvetundide, koduste jumalateenistuste ning muude kogunemiste –, pakkudes nii inimestele isiklikumat religioosset tunnetust ja usuelamust. Kuigi pietism oli hernhuutluse vastuvõtuks loonud soodsad tingimused ning liikumiste eesmärgid ja õpetused olid paljuski sarnased, leidis neis ka erinevusi. Halle esindas pietismi leebemat vormi, hernhuutlus aga selle radikaalsemat suunda. Erinevalt pietistidest ei tähtsustanud hernhuutlased teoloogilist haridust, andes suure

¹³ Pietismi jõudmine Baltikumi on eeskätt seotud Halle ülikooli ja professori A. H. Francke nimega, kelle loodud õppe- ja hoolekandeesutused said tuntuks kogu protestantlikus Euroopas. – **Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe.** Eesti ajalugu. IV kd. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tegevtoim. Mati Laur. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2003. Lk 225.

¹⁴ **Jaanus Plaat.** Kristlike usuliikumiste mõju eestlaste ja eestirootslaste rahvakunstile ja kultuurile.

– *Mäetagused*. 2009. Nr 42. Lk 8.

¹⁵ Sealsamas.

tegevusvabaduse ka ilmikutele.¹⁶ Ehkki hernhuutlik liikumine jäi ametlikult luteri kiriku alluvusse, väljus see sageli ortodoksse luterluse raamidest, põhjustades vastuolusid kirikuga.¹⁷

¹⁶ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 221.

¹⁷ Eesti ajalugu IV. Lk 232.

2. HERNHUUTLIK LIIKUMINE EESTIS 18. SAJANDIL

2.1 Eestlaste religioosne mõtteviis 17. sajandi lõpus

Reformatsiooni-järgsel sajandil üsna muutumatuna püsinud luteri usk hakkas esimesi uuenduslikkuse võrseid ajama 17. sajandi teisel poolel, tehes katse murda luterliku kiriku konservatiivsust ja elavdada usuelu. Selle idee sõnastas saksa teoloog, „pietismi isaks“ peetud Philipp Jakob Spener (1635–1705), rõhutades vajadust arendada luteri usku suurema individuaalse tunnetuse suunas, mis pidi viima inimese usulise ärkamise ja uuestisünnini.

Pietistlikud ideed jõudsid Liivimaale üsna aegsasti: 1673. aastal Riiga saabunud superintendent Johann Fischer (1636–1705) oli Speneriga kirjavahetuses ning toetas tolle tegevust provintsiaalpiiblite tõlkimise ja rahvahariduse edendamise alal.¹⁸ Speneri pietistlikke vaateid jagas ka Aluksne praost Ernst Glück (1654–1705), kelle teeneks võib pidada lätikeelse piibli esmakordset ilmumist 1694. aastal.

Uuendusmeelne usuliikumine ei levinud aga talurahva seas. Ühelt poolt oli takistuseks ortodokssete kirikutegelaste ja Rootsi riigivõimu vastuseis sellele, teisalt talupoegade religioosne mõtteviis, st kristliku ettevalmistuse ja algteadmiste puudumine. 1668. aastal kurtis kindralkuberner, et „kohtlane talupoeg“ hoidub igasuguste ettekäänete abil kirikuskäimisest kõrvale ning parandab ennast „vähe oma ristiusus“, pannes selle küll osalt ka talupoegade raske töökohustuse arvele, mis ei võimalda neil pühapäeviti kirikusse ega armulauale minna. Sajandi lõpupoole muutus olukord siiski mõnevõrra paremaks.¹⁹ 1688. aastal kirjutas ülemsuperintendent Johann Fischer visitatsioonide käigus nähtu põhjal, et

¹⁸ Eesti ajalugu IV. Lk 225.

¹⁹ **Johan Kõpp**. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959. Lk 94–98.

suurem osa talupoegadest on südames paganad või uskmatud ning nende arusaam kristlikust õpetusest on kummaline.²⁰ Kiriku ja kooliõpetuse seisukord oli tema hinnangul äärmiselt vilets, mistõttu jäävat talurahvas elu lõpuni harimatuks, sest inimesed ei taha ega suuda täiskasvanuna enam mingit tarkust omandada.²¹ Samuti oli probleemiks paganliku usu ja traditsioonide visa püsimine. Fischer nägi, et enne pietistlike ideede ellu rakendamist tuleb talurahval aidata omandada ristiusu põhitõed. Seda pidi toetama rahvakeelse kirikukirjanduse trükkimine ja levitamine. Nii korraldas ta 17. sajandi lõpus Rootsi kuningriigi luterlik-ortodoksse kirikupoliitika toel läti- ja eestikeelse piibli tõlkimist, aabitsate, katekismuste, laulu- ja palveraamatute väljaandmist ning haridusolude parandamist, tänu millele tõusis talupoegade kristianiseerumise tase ja usuline teadlikkus sedavõrd, et hernhuutlaste saabudes oli tee uue usuliikumise laiemaks levikuks sillutatud.²²

2.2 Hernhuutlaste saabumine Baltimaadesse ja „Liivimaa plaan“

Juba 17. sajandi lõpus jõudsid Baltikumi jutlustajad Saksamaalt, keda oli mõjutanud Halle pietism. A. H. Francke mõjul leidis mõningane ärkamine esmalt aset siinsete kirikuõpetajate hulgas.²³ Peagi hakkasid pietistlikud ja hernhuutlikud ideed koguma populaarsust ka kohalike aadlike seas, kes otsisid kontakti Saksimaal asutatud Herrnhuti vennastekoguduse ja selle juhi krahv Zinzendorfiga. Hernhuutliku liikumise keskmeks Baltimaades kujunes Volmari kroonumõis Põhja-Lätis, mille omanikud Hallartid kuulusid Francke perekonnatuttavatena samuti pietistide sekka ning kindraliproua Magdalena Elisabeth von Hallart oli krahv Zinzendorfiga kirjavahetuses. 1729. aastal saabusid Herrnhutist Liivimaale Christian David ja Timotheus Fiedler, kes leidsid Volmari mõisas sõbraliku vastuvõtu. Tutvumaks kohalike oludega, käis David 1730. aasta talvel talupoegade saanivooriga ka Tallinnas. Tema reis Liivi-

²⁰ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. – *Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalstnische (1686–1690)*. Allikapublikatsioon. Koost. Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim. Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003. Lk 194.

²¹ **Kõpp**. Kirik ja rahvas. Lk 103.

²² **Jürgen Beyer**. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1700). Konfessionaliseerimine ja pietism. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III osa*. Koost. Enn Küng. *Eesti ajalooarhiivi toimetised*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009. Lk 94–95.

²³ **Sild**. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 181.

ja Eestimaale kujunes kolmveerand aasta pikkuseks ja valmistas ette ka kuus aastat hiljem aset leidnud krahv Zinzendorfi visiiti.

1736. aastal tegi vahepeal luterliku vaimulikueksami sooritanud krahv Zinzendorf külaskäigu Baltikumi. Kolm kuud kestnud reis, mis läbis lisaks Riiale, Volmarile ja Tallinnale ka Berliini ja Königsbergi, osutus väga edukaks. Tallinnas võeti teda hästi vastu ning lubati pidada jutlusi nii Oleviste kirikus kui ka Toomkirikus. Karismaatiline ja kõneosav Zinzendorf pälvis kohaliku aadli ja kirikutegelaste toetuse ning tema usulisele ärkamisele kutsuv sõnum leidis kuulajaid, kuna ei õhutanud hülgama seniseid sotsiaalseid suhteid, vaid rõhutas kristluse emotsionaalset külge, ligimesearmastust ja eluviiside parandamise vajadust kõigis seisustes.²⁴ Ta töötas välja „Liivimaa plaani“ (*Livländischer Plan*), mis hõlmas diasporaatööd Baltikumi kubermangudes Eesti-, Liivi- ja Kuramaal ning mille järgi pidid Herrnhuti vennad abistama siinseid ülekoormatud luteri pastoreid, aidates korraldada piibli- ja palvetunde ja koolitades maarahva hulgast abilisi, kellest saaksid eestlugejad, koolmeistrid jne. Hernhuutlikuks misjonitööks tundus olukord soodne – kuna Põhjasõda ja katk polnud puutumata jätnud ka kirikut, siis valitses õpetajate põud. Seetõttu ei pööratud suuremat tähelepanu äsjasaabunute jutlustamisloa olemasolule ega õpetuse „puhtusele“. Samas vajasisid ka hernhuutlased oma diasporaatöös kohalike koguduseliikmete tuge. Zinzendorfi plaan tekitas positiivset vastukaja, avades ukse vennastekoguduse tegevusele siinsetel aladel.²⁵

1737. aastal alustas Volmaris Hallarti mõisas tööd vennastekoguduse õppeasutus: jutlustajate ja rahvakooliõpetajate seminar. Kooli juhataja, Jena ülikooli lõpetanud Magnus Friedrich Buntebarthi päeviku andmetel oli seal 120 õpilast.²⁶ 1739. aasta kirikuvisitatsioonil pälvis Volmari õppeasutus ülemsuperintendendi Jakob Fischeri poolt kiitust ja seati teistele eeskujuks.²⁷ Viie aasta jooksul, mil seminar tegutses, omandas seal kirjaoskuse pea kakssada noormeest. Laiema kandepinna saavutaski hernhuutlik liikumine esmalt Liivimaa Läti alal.

²⁴ **Gustav Suits.** Vanemast vennasekogude kirjandusest. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Toim. Daniel Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935. URL: <http://www.kirjandusarhiiv.net/?p=347> [19.04.2016].

²⁵ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 53–63.

²⁶ Samas, lk 221.

²⁷ **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 185.

2.3 Hernhuutliku liikumise levik Eestis 18. sajandil

Põhjasõda tõi kaasa suured muutused, sealhulgas ka vaimu- ja usuelus. Kiriku tegevus oli paiguti sootuks katkenud. Vaimulik ja rahvusliku liikumise tegelane Martin Lipp kirjutab oma kiriku- ja kooliloo teemalises uurimuses: „Pääle hirmust sõjatormi on nimelt talurahvas suuremasse toorusesse langenud, kui ei iial enne. Pebalgi kihelkonnas mõistavad 3000-st inimesest üksi 79 lugeda. Kodavere kogudusest tunnistab Günterhaafi (Guterbaaki) järeltulija Nikolaus Ucke, et ta täiesti metsik olla! [...] Ka muidu on vargus, liigjoomine, verevalamine igapäevane asi.“²⁸ Lipp kurdab, et koguduste õpetajate töö ei kandnud vaatamata suurtele pingutustele vilja, süüdistades selles ka rasket pärisorjust, mis pärssis vaimuelu arengut. Rahvas vajab usulist äratust.²⁹

Erinevalt Lätist oli vennastekoguduse liikumine Eestis kuni 1730. aastate keskpaigani üsna juhuslikku laadi. 1732. aastal tuli Kambja praosti Albrecht Sutori (1719–1758) kutsel Urvastesse kirikuõpetajaks Jena ülikooli lõpetanud pietistlike vaadetega Johann Christian Quandt (1704–1750), kes asus oma kihelkonnas aktiivselt tegutsema ja Halle pietismi vaimus usulist äratustööd tegema. See kandis vilja, sest juba 1735. aastast alates leidis Urvastes aset suur ärkamine.³⁰ 1740. aastal saabus Saksamaalt Quandtile abiliseks ja koduõpetajaks Matthias Friedrich Hasse (1717–1777), kel võis olla oma osa selles, et Quandt üha enam hernhuutlike ideede poole kalduma hakkas. Zinzendorfi visiit 1736. aastal andis tugeva impulsi hernhuutlaste edasisele misjonitööle, elavdades kohaliku aadli ja kirikutegelaste huvi nende koguduse vastu. Siia hakkas saabuma üha rohkem vendi, peamiselt käsitöölisi, kelle juhtimisel liikumine hoogustus.³¹ 1739. aastal algas vennastekoguduse laienemine üle Eesti. Usuline ärkamine ehk uuestisünd haaras esmalt Urvaste, Kambja ja Kanepi kihelkonda, seejärel kogu Tartu- ja hilisema Võrumaa, Saaremaa, Lääne- ja Põhja-Eesti. Aktiivseim oli liikumine Saaremaal, kus hernhuutlaste keskuseks kujunes Upa küla Kuressaare lähedal.³²

1740.–1741. aastatel kogus liikumine järjest enam hoogu. Urvastes asutati pastor Quandti juhtimisel iseseisev vennastekogudus 1740. aastal, Tallinnas nii saksa kui eesti

²⁸ Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 43.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ Rudolf Põldmäe. M. Fr. Hasse ja usuliialduslik „sõelumisaeg“ Lõuna-Eesti vennastekoguduses. – *Eesti Kirjandus*. 1940. Nr 1. Lk 17.

³¹ Eesti ajalugu IV. Lk 233–234.

³² Sealsamas; Sild. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 187.

vennastekogudus 1741. aastal.³³ 1740. aastate algul võis hernhuutlik liikumine Eesti alal hõlmata umbes 10000–12000 inimest. Lõuna-Eestis kujunes selle keskpunktiks Urvaste kihelkond J. C. Quandti ja tema abiliste juhtimisel.³⁴ Elav oli liikumine ka Võnnu kihelkonnas, kus seda toetas Kriimani mõisa omanik Karl Fabian von Gavel (1711–1742), kes andis vennastele loa sinna *Seitenschreini* keskuse loomiseks (selle nimi oli „sõelumisaja“³⁵ vereteoloogia vaimust kantuna tuletatud Kristuse küljehaavast, tähendades „Küljehoonet“, millest pidi saama ühendustee Õnnistegijaga). 1742. aastal rajati K. F. von Gaveli initsiatiivil Kriimani uus maja, millest kujunes hernhuutlaste töö- ja puhkekeskus.³⁶ Tallinnas tegutses edukalt Toomkiriku pietistist abiõpetaja Albert Anton Vierorth (1697–1761), kes soodustas vennastekoguduse „hulgakeste“ moodustamist ning suhtus hernhuutlastesse soosivalt ja sõbralikult. Teda toetas alguses ka Toomkiriku pastor Christoph Friedrich Mickwitz (1696–1748), kes siiski vennastekoguduse õpetuse kõiki põhimõtteid ei jaganud.³⁷ 1740. aastal saadeti Saksamaalt vennastetöö ülevaatajaks ja koordineerijaks Friedrich Wilhelm Adolf Biefer, kellest sai peagi Tallinna aktiivseim hernhuutlik misjonär.³⁸ Bieferi sõnul olnud hernhuutlaste tegevus Lõuna-Eestis küll palju „herrnhuti-pärasem“ ja elavam kui Põhja-Eestis.³⁹ Vennaste misjonitöö edu sõltus kihelkonniti kirikuõpetajate ja aadlike vaadetest ning nende suhtumisest hernhuutlastesse. Uus usuliikumine haaras kaasa mitmeid pietistlikke pastoreid maakogudustest ja hernhuutlik õpetus levis nende kaudu sealsetesse piirkondadesse.⁴⁰ Iseäranis soodsa pinnase leidis liikumine Saaremaal, kus seda õhutas piiblitõlke organiseerija Anton Thor Helle (1684–1748) endine kaastööline, Saaremaa superintendent Eberhard Gutsleff noorem (u 1690/1700–1749), kutsudes Saksamaalt hernhuutlikke jutlustajaid.⁴¹ Saaremaal oli vennasteliikumisest haaratud 3000–4000 inimest (umbes 25–45% täiskasvanud talurahvast). Koos Lääne- ja Hiiumaa vendadega oli see pea pool tol ajal Eesti vennastekogudusse kuulunutest.⁴² 1741. aastal said Kaarma kihelkonnas talupoeg Upa Jüri ja tema naine Triinu esimeste ärganutena loa avalikult üles astuda.

³³ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1729–1750. Lk 30–36.

³⁴ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 74.

³⁵ Usuliste liialduste periood (1743–1749) vennastekoguduses, mil õpetus keskendus Kristuse ristisurmale ning vere- ja haavakultusele.

³⁶ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1750–1765. Lk 18–20.

³⁷ Sild. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 185–186.

³⁸ Sealsamas.

³⁹ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1729–1750. Lk 206.

⁴⁰ Põldmäe. Vennastekoguduse kirjandus. Lk 36–42.

⁴¹ Eesti ajalugu IV. Lk 234.

⁴² Plaati. Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 8–9.

Vennaste jutlused muutusid äärmiselt populaarseks – kuulajaskonna arvukuse tõttu pidi Gutsleff kõnelema Upa küla väljal prohvetikivi otsas seistes.⁴³

Aastail 1729–1743 lähetati Herrnhutist Liivi- ja Eestimaale lühiajalisemale või pikemale misjonitööle üle 80 venna ja õe, 1743. aastaks tegutses neid siin alaliselt 36. Alandlikkusest, ligimesearmastusest, vagadusest, karskusest ja töökusest jutlustavad misjonärid peatusid hernhuutlike vaadetega mõisnike ja kirikuõpetajate juures. Pastorid vajasisid jutlustajaid ja vaimulikke abilisi, mõisnikud palusid saata hernhuutlastest käsitöölisi, arste, koolmeistreid ja koduõpetajaid, keda seadsid kohalikule talurahvale eeskujuks.⁴⁴ Samas oli uute usuliikumiste ideid võimalik rakendada ka talupoegade kuulekuse säilitamise huvides.⁴⁵ Lihtrahva keskel palju aega veetvad hernhuutlased õppisid kiiresti ära eesti keele ning alustasid vennaste õpetuse levitamist oma piirkonna talurahva seas, keda hakkasid „eestlasteks“ nimetama.⁴⁶

1743. aastaks oli hernhuutus paljude südame võitnud ja talurahvas hakkas paiguti massiliselt ärkama. Vennastekogudustega liitusid ärksamad talupojad. Kogudusse vastuvõtmine toimus üsna rangete reeglite alusel, ainuüksi palvetundide küllastamisest ei piisanud.⁴⁷ Ärganud ja vajalikud oskused omandanud talupoegadest said koolmeistrid, eestlugejad või -lauljad jms, ka naistele anti vennastekoguduses olulisi ülesandeid – on teada näiteks naissoost prohveteid, jutlustajaid ja teisi töötajaid.⁴⁸ Üle Eesti rajati talurahva annetuste ja tööjõu abil ning kohati ka hernhuutlike vaadetega mõisnike ja Herrnhuti keskuse rahalisel toel palvemaju, neist esimesed Lõuna-Eestis juba 1740. aastal, Põhja-Eestis Jüris 1738. aastal, Läänemaal Paslepas 1739. aastal, Saaremaal ehk varemgi.⁴⁹ Voldemar Ilja sõnul võiks palvemaju pidada esimesteks rahvamajadeks, kuna neist said populaarsed rahva kooskäimiskohad ning sinna tuldi suure innuga ja ilma sundimata. Palvemajade ehitamise eesmärk oli nii usuline kui ka rahvuslik, sündides vabatahtlikult ja spontaanselt.⁵⁰ Kuna aga

⁴³ **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 187; **Lipp.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 46.

⁴⁴ **Plaat.** Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 8–9; **Jaanus Plaat.** Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastatel. – *Akadeemia*. 1999. Nr 2. Lk 278.

⁴⁵ Eesti kooli ajalugu. Neljas köites: kaugemast minevikust tänapäevani. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Peatoim. Ferdinand Eisen. Tegevtoim. Endel Laul. Tallinn: Valgus, 1989. Lk 195.

⁴⁶ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 43 jj, 106, 222.

⁴⁷ **Plaat.** Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 12.

⁴⁸ Eesti ajalugu IV. Lk 234.

⁴⁹ **Jaanus Plaat.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003. Lk 43–44; **Plaat.** Vormsi usk. Lk 279.

⁵⁰ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu. Palvemajad. Lk 7–8.

vennastekoguduse liikumine keelustati Eestis juba 1743. aastal, siis jõuti 18. sajandil palvemaju ehitada siiski üsna vähe, näiteks Põhja-Eestis ainult 16.⁵¹

Talurahva eetilisi-moraalsetele ja hingelistele väärtustele ning tõekspidamistele avaldas hernhuutlus kahtlemata soodsat mõju, milles oli oma osa ka laialdaselt levival põrguminekekukartusel.⁵² Paiguti olevat rahvapuuduse tõttu suletud kõrtsid, pulmade ja jootude ajal ei prassitud enam nii nagu varem. Talupoegade joomapahega võitlemise olid hernhuutlased võtnud lausa oma südameasjaks, mistõttu kahanes alkoholi laastav mõju, kuid samas kannatasid kahju viinaköögid ja kõrtsid. Lipu ja Ilja väitel olevat liikumises aktiivselt osalenud piirkondades, näiteks Saaremaal, vähenenud oluliselt kuritegevus. Talupoegadel kadunud ka mõisast varastamise komme, paiguti olla jõutud isegi varguse ülestunnistamise ja varastatu tagasitoomiseni.⁵³ Siiski ei kadunud halvad kombed täielikult – ka ärganud talurahva seas tuli endiselt ette vargusi, joomisi, kaklusi ja muid ebamoraalseid tegusid. Kõrtsmikke leidis isegi vennastekoguduse eestseisjate ja ettelugejate seas.⁵⁴

2.4 Hernhuutliku liikumise kiire leviku põhjused

Põhjasõjast laastatud Eestis oli hernhuutluse aktiivsel levikul mitmeid põhjusi. Olaf Sild peab oluliseks soodustavaks teguriks asjaolu, et kirikuõpetajate hulgas oli selleks ajaks juba palju Halle pietismi pooldajaid, kes liikumise laienemist ei takistanud ning vendadel vähemalt alguses üsna vabalt tegutseda lubasid.⁵⁵ Kuna vennaste puhul oli enamjaolt tegemist hernhuutlikuks misjonäriks tõusnud saksa käsitöölisega, kes kuulusid siinse luteri vaimulikkonnaga võrreldes madalamasse seisusesse, siis õnnestus neil ka kergemini võita rahva südant, mille kirik seni külmaks oli jätnud. Sild arvab, et võõra võimu vägivaldne surve tekitas talurahvas vastuseisu („...mitte ainult selle ikke vastu, vaid ka selle usu ja Jumala vastu, kelle nimel ja kelle pärast see ike öeldi peale pandavat. Leiti, et ristiusu Jumal on võõras Jumal ja pealegi vaenlaste Jumal, et see Jumal siiski ei aita eestlasi, ka ristitud eestlasi, nende vägivalda vastu, kes ristiusu levitamisel omakasu ja võimu püüavad maarahva kulul”.)

⁵¹ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu. Palvemajad. Lk 13.

⁵² Plaat. Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 9–10.

⁵³ Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 53; Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1744–1764. Lk 225–228.

⁵⁴ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu. Palvemajad. Lk 8.

⁵⁵ Sild. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 182.

ning see aitas kaasa paganlike usutraditsioonide püsimisele.⁵⁶ Luteri pastori ja talupoja vahel valitses ületamatu seisuslik lõhe – kirikuõpetaja asus talurahva silmis pigem mõisnikuga sarnasel positsioonil kui oli hingekarjaseks oma koguduse keskel.⁵⁷ Põhjuseks ei pruukinud olla vaid õpetaja saksa päritolu, kehv keeleoskus ja soovimatus pärisorjusliku talurahva sekka tulla, vaid ka ajanappus ning taoliste traditsioonide ja eeskujude puudumine.⁵⁸ Kirikuskäimine seostus talupoegadele sundusega, kuna seda tegemata jättes võidi neid kirikuvisitatsioonide käigus kutsuda aru andma.⁵⁹ Mõned uurijad (Rudolf Põldmäe, Olaf Sild, Jaanus Plaat) on arvanud, et just vennastekoguduse liikumine sai siinse talurahva tõsisema kristianiseerumise lähtepunktiks, kuna hernhuutlased muutsid senise kauge ja võõra ristiusu maarahvale kergemini mõistetavamaks, elulisemaks ja lähedasemaks, võideldes samas ka visalt kaduvate paganlike ja sünkretistlike uskumustega.⁶⁰ Erinevalt luteri jumalateenistusest toimus vennastekoguduse koosolekutel talurahvale seni võimatu vaba ülesastumine, ilmikute kõnelemine, oma elu ja usuliste kogemuste jagamine. Olulist rolli mängis rahva kaasamine ka koguduse sisemises korralduses: vennastel oli mitmeid erinevaid ameteid, nagu lugejad, vanemad, ülevaatajad, kooride juhatajad, lastetöö tegijad jne, mille pidajaiks said kohalikud ärganud talupojad. Oma osa liikumise populaarsuses etendasid pühad rituaalid – jalgade pesemine, liisuheitmine tähtsamate küsimuste otsustamisel ning „armastussöömaajad“ olid midagi niisugust, mida luteri kirikul pakkuda polnud. Igapäevaselt ülekohtu all kannatav pärisorjast talupoeg leidis hernhuutlusest tuge ja lohutust – Õnnistegija oli see, kes teda armastas ning tema patud andeks andis. Vennased ei peljanud ka surma, pidades seda „kojuminekuks“, mis polnud mitte kurb, vaid rõõmus sündmus.⁶¹ Samuti pakkus hernhuutlus meelelahutust, sest sidus inimesi kogukondliku tunde loomise ning ühistegevuse kaudu. Senine üsna passiivne talurahva usu- ja vaimuelu muutus seoses vennastekoguduse liikumisega palju elavamaks, äratustegevusele lisandusid ka hariduslikud ettevõtmised. Tekkis lootus paremale tulevikule.

⁵⁶ **Sild.** Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Lk 69–70.

⁵⁷ **Lipp.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 46–47.

⁵⁸ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1766–1817. Lk 17.

⁵⁹ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu. Palvemajad. Lk 8.

⁶⁰ **Plaat.** Vormsi usk. Lk 277–278 .

⁶¹ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1750–1765. Lk 12.

2.5 Hernhuutlaste vastuolud kiriku, aadli ja riigivõimuga

Vennastekoguduste kiire levik nii Tallinnas kui kogu Eestis kutsus esile osa luteri vaimulike pahameele. Äärmuslikud usulise ekstaasi ilmingud ja vagaduslikud liialdused heitsid varju kirikule. Liikumisest enam haaratud piirkondades, eriti Saaremaal, tekkis usulisi ekstsesse juba 1740. aastate alguses – kerkis esile imelapsi, apostleid, prohveteid ja muid nägemuste nägijaid: ühed näinud taevast verd sadavat, teised Kristuse verist pead, kolmandad saanud ekstaasis olles ilmutusi taevas- ja põrguskäimistest. Nägemuste põhjuseks oli ilmselt Jeesus Kristuse kannatuste ja ristisurma sügav tähtsustamine hernhuutlaste poolt ja sellega kaasnenud haavade ning vere müstifitseerimine. Vahel päevi ja öid kestnud palvetundides tuli ette värisemist, mahakukkumist ning liikumatult lamama jäämist, hüppamist, kuradi väljaajamist jms.⁶² Esines ka ümberristimisi ning muid lahkõpetuse elemente.⁶³ Samal ajal toimus võitlus paganlike ehk hernhuutlaste arvates kristlastele mittesobilike rahvakultuuri ilmingutega – hävitati vanu hiisi ja ohvrikohti, rahvapille, ehteid ning muid „patuseid uhkuseasju“, seda eriti just Saaremaal, Lääne- ja Kagu-Eestis, kus liikumine oli väga aktiivne.⁶⁴ Saaremaa superintendent Gutsleff ei võtnud rahutu rahva vaigistamiseks midagi ette, vastupidi – ta kutsus Herrnhutist abilisteks üha uusi lihttöolistest vendi, kellele andis kohe nii kirikus kui mujal jutluste pidamise õiguse ja koguduse hingehoiutöö.⁶⁵ Lõuna-Eestis sai eriti silmapaistvaks tegelaseks Tallima Paap Rõuge kihelkonnast Haanjas, kes pidas end Jumala saadetud prohvetiks ja kogus kokku hulga talupoegi, kellega ühiselt võeti ette radikaalseid usulisi aktsioone alates askeetliku eluviisi järgmisest kuni enese ja jüngrite piitsutamiseni, kiriku ja selle sakramentide ning kiriklike palve- ja lauluraamatute ärapälgamiseni. Teine tuntud prohvet ja jutlustaja oli Rõuge kihelkonna Vana-Roosa valla talupoeg Lüütsepa Jaan ehk Taeva-Jaan, kes lisaks palvetundide pidamisele õpetas talulastele lugemist. Oma jutlustes rõhutas ta jumalakartlikkust ning sotsiaalset õiglust, aidates nii kaasa rahva eneseteadvuse kasvule ja õiguste tunnetamisele, mis aga sugugi ei meeldinud mõisnikele.⁶⁶

⁶² **Plaat.** Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 9–11.

⁶³ **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 191.

⁶⁴ **Plaat.** Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 9–11.

⁶⁵ **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 187.

⁶⁶ **Mare Kõiva.** Prohvetid ja pühakud. URL: http://www.folklore.ee/~mare/rahvausund/pyhakud_prohvetid.pdf. [13.03.2016].

Hoolimata ametlikust kuulumisest luteri kirikusse olid mitmed Saare- ja Läänemaa äärmuslike vaadetega hernhuutlaste grupid ning Tallima Paabu kogudus 1740. aastatel luteri kirikust ja ka vennastekogudusest tegelikult juba lahku löönud või löömas.⁶⁷ Kirikutegelased tunnetasid autoriteedi langust, kuna vastupidiselt tühjadele pühakodadele olid vennaste palvemajad rahvast täis. Herrnhuti vendi polnud rohkem kui siinseid luteri vaimulikke, nende tegevus oli aga oluliselt tulemusrikkam ning silmapaistvam.⁶⁸ Kui individualistlik, elitaarne ja patukahetsusele kutsuv pietism leidis kandepinda eelkõige saksakeelse vaimulikkonna ja aadli hulgas ning levis seetõttu kitsamas ringis, siis Kristuse-kesksem, emotsionaalsem ja elurõõmsam hernhuutus oli südamelähedane lihtrahvale ja kujunes kohati üsna massiliseks.⁶⁹

Pietistidest pastorite suhtumine hernhuutlastesse oli erinev. Osa nendest, nagu Johann Christian Quandt Urvastest, Albrecht Sutor Kambjast, Eberhard Gutsleff Saaremaalt, võtsid hernhuutlikud põhimõtted kiiresti omaks ning hakkasid neid kogudustes levitama. Samas leidis arvukalt selliseid, kelle meelest oli Saksamaalt saabunud isehakanud hingekarjaste tegevus vastuvõetamatu ja konkurents rahva vaimulikul suunamisel lubamatu. Mõned pietistid leidsid, et hernhuutlased on üle võtnud nende poolt elavamale usule virgutatud koguduseliikmed, kes kohati on nüüd õpetajate vastu pöördunud, lisaks ohustab hernhuutlik õpetus valitsevat kirikukorda ning vennased peavad end õpetajatest ja kirikust peaaegu sõltumatuks. Osa pietistlikest pastoritest oluks nõus endiselt hernhuutlastega koostööd tegema, kui viimased jäänuks kindlalt luteri õpetajate ja konsistooriumi alluvusse ning kaotanuks sobimatud korraldused (liisuheitmine jms).⁷⁰ Kirikuvõimudele ei meeldinud asjaolu, et ärkamine ei toimunud enam evangeeliumi ega kirikuseadusi ja -korda järgides, vaid hernhuutlike põhimõtete järgi ning rahva hulgast esilekerkinud prohvetite eestvedamisel. Hernhuutlased omakorda süüdistasid kirikuõpetajaid, et need kuulutavad „käsuõpetust, mitte evangeeliumi“, teevad seda „lihalikus, mitte vaimulikus vormis“ ning „tahtvat inimesi patukahetsusele sundida, kuid armu suhtes puuduvat neil kogemused“.⁷¹ Kiriku vastuseis aga pigem kasvas vennastekoguduse populaarsust ja rahva iseteadvust.

Pärisorjuse hukkamõistuga pälvisid hernhuutlased ka rüütelkonna pahameele. Osa mõisnikke olid hernhuutlaste suhtes äärmiselt vaenulikult meelestatud, näiteks kirjeldab Voldemar Ilja, kuidas Kodijärve mõisnik von Brackel lasi piitsutada oma mõisa maadel

⁶⁷ **Plaat.** Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 11.

⁶⁸ Eesti ajalugu IV. Lk 235.

⁶⁹ **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 189–190.

⁷⁰ Samas, lk 211–213.

⁷¹ Samas, lk 189; Eesti ajalugu IV. Lk 235.

elavaid naisi, kui tabas nad salaja palvetundi pidamast.⁷² Samaaegselt vennastekoguduse populaarsuse tõusuga kasvas ka riigivõimu vastuseis. Eestimaa kubermanguvalitsus nõudis konsistooriumilt meetmete rakendamist, pärast korratusi Kadrina kihelkonnas ja „Bieferi möllu“⁷³ Tallinnas päädis tüli 12. novembril 1742. aastal hernhuutlikule liikumisele karmide piirangute kehtestamisega.⁷⁴ Lõuna-Eestis teravnes olukord seoses Tallima Paabu koguduse korraldatud ekstsessidega ja 1. juulil 1742. aastal otsustas Riia maapäev luua komisjonid vennastekoguduse tegevuse uurimiseks nii Eesti kui Läti alal. Kirikuõpetajatelt nõuti aruandeid selle kohta, mida nad teavad hernhuutlikust liikumisest oma kihelkonnas ja naabruses.⁷⁵ Kuid veel enne, kui komisjonid jõudsid töö lõpetada, keelustas keisrinna 1743. aasta 16. aprillil vennastekoguduse liikumise. Keelu põhjuseks oli vaimulike ja aadlike surve, kes nägid selles rahva usulise ekstaasi ja tekkivate sotsiaalsete nõudmiste koosmõjul ohtu ühiskondlikule stabiilsusele. Martin Lipp ja Rudolf Põldmäe väidavad, et keelu ajendiks sai Zinzendorfi abikaasa palve keisrinnale, päästmaks vennastekogudust keelustamisest.⁷⁶ Selle seab kahtluse alla Olaf Sild, kes ei usu, et ainuüksi niisugune palve oleks võinud esile kutsuda liikumise keelu alla paneku, ning on kindel, et kõrgemale võimule polnud hernhuutlaste küsimus tollal enam sugugi võõras.⁷⁷ Hoolimata krahv Zinzendorfi püüetest oma kogudust kaitsta jäi keeld jõusse.⁷⁸ Liivimaa ülemkonsistoorium läks oma negatiivses suhtumises vennastekogudusse isegi kaugemale kui valitsuse käsukiri: 1743. aasta 23. novembri „Sentimentist“ leiab ettepanekud saata välismaalastest hernhuutlased maalt välja, keelata kirjavahetus nendega ja kõik hernhuutlikud trükised, sulgeda palvemajad, konfiskeerida vennastekoguduse raha ja anda see vaestemajade heaks ning võtta vastutusele kirikuõpetajad, kes on kas ise hernhuutlased või neid mingil viisil soosinud. Rüütelkond oli sarnase palve kubermanguvalitsusele esitanud juba varem.⁷⁹ 1744. aastal suleti piirid Zinzendorfile ja Herrnhuti vendadele, siinsed palvemajad pandi kinni ja kogunemised keelati, paljud koguduste juhid lahkusid Saksamaale või tõmbusid tagasi. Keelu rakendamisse suhtuti

⁷² Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1729–1750. Lk 177–181.

⁷³ Linnakodanikud piirasid Toompeal vennastekoguduse presbüteri Bieferi maja, Tallinna linnakonsistoorium oli äge hernhuutlaste vastane; **Suits**. Vanemast vennastekoguduse kirjandusest.

⁷⁴ **Sild**. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 191–201; **Ilja**. Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 151–153.

⁷⁵ **Sild**. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 201–204.

⁷⁶ **Lipp**. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 48; **Põldmäe**. Vennastekoguduse kirjandus. Lk 39.

⁷⁷ **Sild**. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 201–204.

⁷⁸ **Lipp**. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 48.

⁷⁹ **Sild**. A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 201–204.

erineva tõsidusega – Saaremaal ja mõnel pool Liivimaal tehti seda aktiivsemalt, Eestimaal pealiskaudsemalt.⁸⁰ 1744. aastal Liivimaa ülemsuperintendentiks saanud äge hernhuutlaste vastane, karmi käega Jakob Andreas Zimmermann valvas keelunõuete täitmise järele isiklikult ja nõudis edaspidi ametisse astuvatelt kirikuõpetajatelt kinnitust, et need „väärõpetust“ levitavate hernhuutlastega mingit tegemist ei teeks.⁸¹ Saaremaa hernhuutlikult meelestatud superintendent Gutsleff sattus vastuollu sealsete õpetajatega, kes kaebasid, et ta kirikus jutlusi hernhuutlikus vormis pidada laseb. Asja arutanud komisjon lubas Gutsleffil edaspidi ringi liikuda ja jutlustada vaid vastava järelevaataja juuresolekul. Peagi vabastati Gutsleff riigivõimu korraldusel ametist ja mõisteti koos oma mõttekaaslase Franz Hölterhofiga vangi, kus ta 1749. aastal suri.

Siiski ei hääbunud liikumine täielikult, vaid kestis varjatult edasi Lõuna-Eestis, Saare-, Lääne- ja Hiiumaal ning Põhja-Eestis Virumaal, Tallinnas ja osades Harjumaa kihelkondades. Lõuna-Eestis oli vennastekoguduse tegevus keeluperioodil aktiivsem Võru- ja Tartumaal, kus hernhuutlased juba varem tugevamalt kanda olid kinnitanud.⁸² Sealsetele vennastesõbralikele õpetajatele, nagu Sutor Kambjast ja Quandt Urvastest, oli küll antud käsk vennastest edaspidi eemale hoida, kuid sellegipoolest jätkasid nad oma tegevust. Ka Saaremaa rahvas ei unustanud hernhuutlastest vendi. 1753. aastal Kõljala mõisa saabunud misjonär Jakob Marraschit (1721–1792) võeti vaimustusega vastu ja ta rääkis Kudjapää metsa kogunenud inimestele kuni hommikuni uudiseid Herrnhuti kogudusest.⁸³ Keelust hoolimata tuli nii Eesti- kui Liivimaale Herrnhutist üha uusi vendi.

2.6 Liikumise „vaikne periood“ ja tegevuse jätkumine Eestis

Hernhuutliku liikumise põranda alla minekule järgnes nn „vaikne periood“ (*Stille Gang*). Sel ajal toimus liikumise vaimne areng ja süvenemine, et ärgata uue hooga 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses. Vennastekoguduse töö jätkus aktiivsemalt neis piirkondades, kus luteri vaimulikud olid hernhuutlaste suhtes sõbralikult või neutraalselt meelestatud. Hernhuutlasi toetas keeluajal ka osa mõisnikest. Nii näiteks elas proua Ungern-Sternbergi juures Erastvere

⁸⁰ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1766–1817. Lk 13.

⁸¹ Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 48.

⁸² Plaata. Kristlike usuliikumiste mõju. Lk 11.

⁸³ Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 50.

mõisas Kanepis doktor Christoph Michael Königseer (1723–1786), kes lisaks arstiametile täitis ka Herrnhuti hoolekandja kohuseid ning juhatas öösiti vennaste koosolekuid.

Aastatega riigivõimu vastuseis hernhuutlusele vähenes, sest kardetud talurahvarahutusi ja suuri usulisi ekstsesse ei toimunud. Herrnhuti esindajad tegutsesid Eestis kogu keeluaja vältel.⁸⁴ Väga oluline roll oli koguduses lastetööl, sest nii kasvatati endale järelkasvu ja laste kaudu saadi kontakti ka nende vanematega. Positiivseks küljeks keerulisel perioodil võib pidada seda, et paljude endiste juhtide lahkumise või tagasitõmbumise tõttu läksid liikumise ohjad peagi eestlaste kätte. See aga andis hoogu eestlaste eneseteadvuse tõusule ning aitas luua alust eesti rahvuslikule ärkamisele ja selleks juhtide kasvatamisele.⁸⁵ Teatud kokkupuutepunkte tekkis hernhuutlusel ka alates 18. sajandi teisest poolest Baltimaades levima hakanud ratsionalismiga.⁸⁶ Kuigi erinevad, pooldasid mõlemad liikumised sallivust usuküsimustes ja seisid rahvale parema hariduse andmise eest ning sotsiaalse ebavõrdsuse vastu.⁸⁷ Kirikuvõimud jälgisid hoolega, et vennastekogudus ei ohustaks valitsevat kirikut. Kuna arvati, et piibel võib innustada talupoegade pärisorjusevastast liikumist, suhtus ka riigivõim hernhuutlastesse vaenulikult, see aga suurendas vastupidiselt nende poolehoidu rahva seas.⁸⁸

Uued tuuled hakkasid puhuma seoses valgustatud monarhi Katariina II trooniletõusuga 1762. aastal. 1763. aasta manifestiga avas ta Venemaa piirid välismaalastele ning 1764. aastal anti hernhuutlastele südametunnistuse- ja usuvabadus. Püha Sinod tunnustas hernhuutlikku õpetust kui luterliku ja reformeeritud kirikuga ühtivat ning seega Venemaale ja tolle kirikule mittekahjulikku.⁸⁹ Balti kubermangudes arvati siiski, et tegutsemisluba kehtib vaid välismaalastele, st sisserännanud vendadele, ja hernhuutlik misjonitöö oli luteri kirikus endiselt keelatud.⁹⁰ Vennasteliikumise elavnemisele aitas kaasa ka Katariina II 1764. aastal toimunud külaskäik Eesti- ja Liivimaale, mis andis kinnitust tema soovist pöörata enam tähelepanu siinsete talupoegade olukorrale. Hernhuutlaste tegevusele kehtinud keeldu ei

⁸⁴ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1766–1817. Lk 13.

⁸⁵ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1744–1764. Lk 11.

⁸⁶ Valgustusfilosoofia suund, mis lähtus piibli tõlgendamisel inimhõimusest ja taandas kristluse üksnes moraaliõpetuseks.

⁸⁷ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1766–1817. Lk 16.

⁸⁸ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 207.

⁸⁹ Sealsamas.

⁹⁰ Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 51.

tühistatud aga ametlikult enne Aleksander I manifesti 1817. aastal. Aastatel 1794–1795 oli vennastekogudusel Eesti alal kokku 10439 liiget, lisaks 1502 töötegijat.⁹¹

⁹¹ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1766–1817. Lk 153.

3. HERNHUUTLASTE MÕJU RAHVAHARIDUSELE JA EESTIKEELSE KIRJAKULTUURI ARENGULE

3.1 Kasvav vajadus lugemis- ja kirjutamisoskuse järele

Kui 17. sajandi lõpp andis lootust vaimuelu tõusuks, siis 18. sajandi algus summutas selle taas. Koolid olid tegevuse lõpetanud ja koolimajad osalt hävinud, kirikuõpetajatest ja koolmeistritest valitses suur puudus ning see tingis koolitöö ebastabiilsuse.⁹² Tartu Ülikool ei tegutsenud enam 1710. aastast alates, seetõttu polnud asutust, mis oleks kohaliku rahva hulgast õpetajaid koolitanud. Enamik neist saabus välismaalt, oskamata siinset keelt. Nii jõudsid Eestisse noored mehed Jena, Halle ja Königsbergi ülikoolist, kus valitses pietistlik vaim.⁹³

Pietismi levik Baltimaades kulges samaaegselt Põhjasõja tõttu soikunud vaimuelu taastamisega, mis tänu sellele toimus hoogsamalt ja tulemuslikumalt kui olnuks võimalik ortodoksse luterluse tingimustes.⁹⁴ Nii oli pietismil ja sellest mõjutust saanud hernhuutlusel täita tänuväärne ja oluline roll. Haridustöö alal toetasid liikumised teineteist, millest annab tunnistust ka eestikeelse piibli väljaandmine 1739. aastal ühiste jõupingutuste tulemusena. Piibel oli Jüri koguduse pietistist õpetaja Anton Thor Helle eestvõttel erinevate pastorite ühistööna juba tõlgitud ning toimetatud, kuid selle väljaandmist takistas rahapuudus. Väärib märkimist, et üks tõlkekomisjoni liikmeid, Tallinna Toomkiriku abiõpetaja A. A. Vierorth, kuulus juba siis hernhuutlaste sekka. Tema kurtnudki Zinzendorfile piibli trükki toimetamisel tekkinud raskusi, mispeale annetas viimane selleks 200 riigitaalrit ja kutsus ka teisi üles oma

⁹² **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 166.

⁹³ **Lipp.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Lk 42–43.

⁹⁴ Eesti ajalugu IV. Lk 229.

eeskuju järgima.⁹⁵ Sellest innustust saanuna oli endine Liivimaa kuberneri ajutine kohusetäitja kindral Hermann Jensen von Bohn (1672–1743) koos abikaasaga piibli trükkimiseks suure summa laenanud (ja hiljem selle lausa kinkinud). Nii avasid pietism ja hernhuutus üheskoos rahvale ukse kristliku maailmavaate omandamiseks.⁹⁶ Mõlemad liikumised rõhutasid ka iga uskliku vahetu piiblilugemise tähtsust. Vaimuliku kirjandusega tutvumiseks tuli aga esmalt tõsta rahva lugemisoskuse taset, mis oli rootsiaegsete rahvakoolide sulgemisega taas alla käinud. Vennastekoguduses anti eesti soost liikmetele olulisi ameteid, mille edukaks täitmiseks tuli talupoegadel omandada lugemis-, kirjutamis- ja kõnepidamisoskus.⁹⁷ Ka hernhuutlik lugemisvara oli sageli käsikirjaline ning eeldas seega kirjaoskuse edendamist, mis levis vennastekoguduse mõjupiirkondades kiiremini eeskätt just käsikirjade ümberkirjutamise ja talurahva seast esile kerkinud kirjameeste tegevuse tõttu. Vennastekoguduse raames sai alguse ka vennaste omavaheline kirjavahetus, näiteks saatsid Urvaste talupojad kirju „oma armsale südameisakesele Zinzendorfile“.⁹⁸

Nii muutusid algsed usulised eesmärgid õige pea rahva üldiseks püüdlemiseks hariduse suunas.⁹⁹ Vennastekoguduse liikmete suur huvi vaimuliku lugemisvara ja piibliuurimise vastu andis tunnistust sellest, et talurahva hulgas kujunes tänu haritud juhtidele arusaam kirjaoskuse olulisusest. Sellest oli paljude inimeste arvates saanud täisväärtuslikuks kogukonnaliikmeks olemise üks eeldusi.¹⁰⁰ Vennastekoguduses olid kasutusel erinevad õpetamise vormid: seal, kus leidis eestikeelseid piibleid, koguneti taludes ja arutleti selle üle, ärgitades ka noorte huvi lugemise vastu.¹⁰¹ Nii levis 18. sajandi teisel kolmandikul laialdaselt täiskasvanute iseõppimine ja laste kodune lugema-kirjutama õpetamine, ka neis paigus, kus esialgu hernhuutliku liikumise mõjud puudusid.¹⁰² Vennastekoguduse piiblitundidest väljakasvanud soov omandada kirjaoskus andis talurahvale motiivi enese harimiseks, see aga tingis vajaduse uute koolide järele.

⁹⁵ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 59.

⁹⁶ **Suits.** Vanemast vennastekogude kirjandusest.

⁹⁷ **Rudolf Põldmäe.** Mango Hans. – *Eesti Kirjandus*. 1939. Nr 10. Lk 397.

⁹⁸ Eesti ajalugu IV. Lk 237.

⁹⁹ **Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Lk 54.

¹⁰⁰ **Väino Sirk.** Talurahvahariduse eesmärgid ja vormid Rootsi aja lõpust pärisorjuse kaotamiseni. – *Acta Historica Tallinnensia*. 2008. Nr 13. Lk 31.

¹⁰¹ Eesti kooli ajalugu. Lk 223.

¹⁰² **Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Lk 51–54.

3.2 Hernhuutlaste panus koolitöö edendamisel

17. sajandi lõpus oli läbi saanud üks etapp Eesti- ja Liivimaa kiriku- ning kooliloos. Koolide asutamise, lugemisoskuse laienemise ja kristliku kirjasõna levimisega olid alanud protsessid, mida ei suutnud peatada ka Eesti- ja Liivimaa minek Vene impeeriumi koosseisu, mis tühistas paljud Rootsi ajal aset leidnud muutused. Rootsi kirikuseadus jäi püsima ja koos sellega ka talurahva harimise nõue.

Põhjasõjajaga oli koolide tegevus, eriti maal, pea täielikult seisma jäänud. Pastorite ja õpetajate puudus võimaldas pääseda nendesse ametitesse A. H. Francke õpilastel, kel Rootsi võimuperioodil see poleks õnnestunud.¹⁰³ Oluliseks tõukeks rahvaharidustöös sai pietismi kõrval ka hernhuutlus, mis tõi kaasa rahvaõpetuse tõusu 1730. aastatel. Lisaks pastoritele levis uus usuliikumine aadlike seas, kes hakkasid ilmutama huvi talupoegade sotsiaalse olukorra parandamise ning külakoolide rajamise vastu. Laste õpetamine toimus organiseeritult, koondades ühe piirkonna talupoegade järeltulijaid, kuid oluline roll oli ka koduõpetusel. Hernhuutlased jätkasid böömi õpetamistraditsiooni, hakates selle eeskujul vennastekoguduse liikmetele looma koole, et anda noortele vajalikke teadmisi hernhuutliku kirjavaral lugemiseks ja ümberkirjutamiseks.¹⁰⁴

1736. aastal sai Liivimaa ülemsuperintendendiks pietistliku haridusega Jakob Benjamin Fischer. Jätkates oma isa Johann Fischeri tööd ülemsuperintendendina, oli ta kursis hernhuutlike ideedega ja nägi nende levimist vennastekoguduses õpetatava kirjasõna kaudu, seades sihiks sarnase koolisüsteemi loomise Liivimaal. 3. märtsil 1737. aastal esitas ta maapäevale maakoolide töö parandamise kava, mis siiski tagasi lükati.¹⁰⁵

Kooliõpetuse olukorra selgitamiseks kõigis kihelkondades läbi viidud koolivisitsatsioonide käigus ilmnis, et lugemisoskus ja õpetamise tase erinevad piirkonniti oluliselt: Liivimaa Läti osas oli õpetamine paremini organiseeritud Volmari maakonnas, Eesti osas Tartu- ja Võrumaal. Kõige parem oli 1736. aastal õpetamise tase Rõuge, Räpina, Võnnu, Urvaste, Põlva, Nõo, Otepää, Rõngu ja Kambja kihelkonnas, kus olid taastatud ¼ adramaa suurused koolikohad ja palgatud koolmeistrid.¹⁰⁶ Mitmed neist, nagu Mango Hans (1713–1780) ja Adam Koljo (u 1683–1759) Urvastes, Silla Peep Räpinas jt, olid aktiivsed

¹⁰³ Eesti kooli ajalugu. Lk 194.

¹⁰⁴ **Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Lk 51–54.

¹⁰⁵ Sealsamas.

¹⁰⁶ Samas, lk 54–70.

vennastekoguduse liikmed, mis annab tunnistust sellest, et hernhuutluse levik jättis oma jälje ka kohaliku hariduselu edendamisse. Liikumise varasemal perioodil 18. sajandil täitsid palvemajad tihti ka koolimaja ülesannet, olles nii piibli ja katekismuse kui ka lugemise ja kirjutamise õpetamise kohaks. Koolmeistriks oli tihti koguduse palvemaja vanem vend. Kui aga koolimaja ja palvemaja asusid eraldi, kuid esimene pakkus avaramaid ja paremaid tingimusi, peeti seal sageli ka vennaste koosolekuid.¹⁰⁷

Eesti ala lõunaosas pärinevad kõige üksikasjalikumad teated hernhuutlike koolide tegevuse kohta vennasteliikumisega enam seotud piirkondadest. Urvastes oli kirikuõpetaja Quandt omal initsiatiivil ehitanud koolimaja.¹⁰⁸ 1736. aastal õppis sealses köstrikskoolis 54 last.¹⁰⁹ Võnnu kihelkonnas rajas Kriimani mõisa omanik Karl Fabian von Gavel 1742. aastal uue hernhuutlaste keskuse, kus hakati korraldama ka lugemise ja kirjutamise õppetunde nii lastele kui täiskasvanutele. Suuri teeneid koolitöö edendamisel Kambjas oli praost Albrecht Sutoril, aktiivsel hernhuutlaste toetajal, kes asutas oma pastoraati väikese kooli, mille kahest õpilasest said hiljem eesti talurahvakooli õpetajad.¹¹⁰ Tartu linna ja selle ümbruskonna lapsi õpetas pea tasuta eesti soost hernhuutlike vaadetega köster ja koolmeister Michael Ignatius (1713–1777).¹¹¹ Pärnu- ja Viljandimaa mõisnikud vennastekoguduse liikumisest eriti ei innustunud ning seal ei leidnud suuremat toetust ka talulaste kristlik harimine koolide kaudu.¹¹²

Põhja-Eestis algas laialdasem külakoolide rajamine 1736. aastal. Hernhuutlike vaadetega aadlikud nägid koolis abivahendit usuliikumise tugevdamiseks. Nii püüdis taani päritolu Maardu mõisnik, Vene kindral Hermann Jensen von Bohn suunata talurahvast vennastekoguduse loomisele piibli väljaandmise ja kirikukirjanduse kaudu ning rajas oma mõisakogukonnas Põhja-Eesti tihedaima koolivõrgu.¹¹³ Talle kuuluvates Maardu ja Jägala mõisates asutati 1736. aastal 11 külakooli, kus samal aastal õppis 218 last. Õpetajateks olid kohalikud talupojad, kahes koolis isegi naissoost koolmeistrid. 1737. aastal loodi von Bohni

¹⁰⁷ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu. Palvemajad. Lk 3.

¹⁰⁸ Rudolf Põldmäe. Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. I osa. – *Eesti Kirjandus*. 1936. Nr 6. Lk 258.

¹⁰⁹ Eesti kooli ajalugu. Lk 218–219 .

¹¹⁰ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1729–1750. Lk 138.

¹¹¹ Rudolf Põldmäe. Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. II osa. – *Eesti Kirjandus*. 1936. Nr 7. Lk 324–326.

¹¹² Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Lk 54–70.

¹¹³ Samas, lk 71–86.

Raasiku mõisas viis külakooli. Tema eeskujul rajasid koole ka naabermõisate omanikud.¹¹⁴ Jüris õpetas lapsi hernhuutlaste-sõbralik pastor Anton Thor Helle. Tänu pietistliku kirjamehe ja pastori, Eberhard Gutsleffi venna Heinrich Gutsleffi jõupingutustele asusid Põhja-Eesti parimad koolid Kullamaa kihelkonnas ja hernhuutliku liikumise mõjul levis lugemisoskus ka naaberkihelkondades. Saaremaal sai koolide tegevus hoo sisse vennastekoguduse liikumisega 1720. aastate lõpul ning sellele andis tõuke hernhuutlasi pooldava Eberhard Gutsleffi määramine superintendentiks 1738. aastal.¹¹⁵ Tema soovitusel ja pastor Mickwitzi eestkostel sai 1737. aastal Kuressaare koguduse abiõpetajaks ja koolidirektoriks Gutsleffi koduõpetaja Franz Hölterhof, kes oli tuntud lausa fanaatilise hernhuutliku meelsuse poolest.¹¹⁶ 1742. aastal alustas Saksa hernhuutlase Michael Peterseni eestvedamisel tegevust kool Vormsil ja peagi õppis seal 222 last.¹¹⁷ Virumaal oli vennastekoguduse liikumise mõju suurim Kadrinas, kus kirikuvisitatsioon näitas lugemisoskuse kiiret kasvu. Laiem kooliolude paranemine algas Virumaal 18. sajandi keskel. Järvamaal, kus tegutses püsivalt rohkem küla- ja mõisakoole, oli lugemisoskuse tase kõrgem.¹¹⁸ Juba olemasolevais Tallinna koolides kasutati ka Herrnhutist kutsutud õpetajaid.¹¹⁹

Paraku ei kestnud külakoolide aeg eriti pikalt. 1743. aastal keelustati hernhuutlaste tegevus ja õppeasutuste arv hakkas taas kahanema. Siiski püsis hernhuutluse mõju liikumise olulisemates keskustes ka keeluajal, paistes eriti silma koolide rajamisel ning rahva õppimistingimuste parandamisel. 1750. aasta kirikuvisitatsiooni käigus pandi kirja, et Urvaste kihelkonnakoolis õppis 43 last, Vana-Antslas aga 49, mis oli tollast olukorda arvestades üsna märkimisväärne tulemus. Samuti märgiti, et sealsele rahvale olevat korduvalt räägitud lugemisoskuse ja kooliskäimise olulisusest.¹²⁰ Kambjas valmis uus koolimaja 1754. aastal. 1765. aastal sai samas katuse alla hernhuutlaste rehehoone-palvemaja, mis hakkas täitma ka koolimaja ülesannet. 1759. aastal jõudis neisse Lõuna-Eesti koolidesse, kus õpetasid hernhuutliku taustaga köstrid ja koolmeistrid, Saksamaal trükitud Christoph Michael Königseeri lauluraamat „Mönne illusa waimolikko Lauulo“, mis sisaldas 275 lõunaeestikeelset

¹¹⁴ Eesti kooli ajalugu. Lk 227.

¹¹⁵ **Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Lk 86–89.

¹¹⁶ **Sild.** A. H. Francke mõjud meie maal. Lk 186.

¹¹⁷ **Plaat.** Vormsi usk. Lk 279.

¹¹⁸ **Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Lk 71–86.

¹¹⁹ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 74.

¹²⁰ **Põldmäe.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel I. Lk 263.

laulu.¹²¹ Koolmeistrite-köstrite kõrval leidis ka talupoegadest õpetajaid, kes lastele kirjatarkust jagasid. 1765.–1766. aastal õppis Urvaste mõisa- ja külakoolides 350 õpilast, 1766.–1767. aastal Kambja ning Võnnu mõisa- ja külakoolides vastavalt 370 ja 740 õpilast.¹²² Läänemaa ning saarte hernhuutliku liikumise üheks juhtfiguuriks kujunes 18. sajandi keskel Jakob Marrasch, kelle initsiatiivil loodi hiljem mitu kooli ka Saare- ja Hiiumaal.

3.3 Lastetöö vennastekoguduses

Vennastekoguduses oli äärmiselt oluline roll lastetööl – eesmärgiks sai „istutada laste südamesse armastust Kristuse vastu“, õpetades neile laule ning lugemisoskust. Lähemalt ja kaugemalt kokku tulnud lastega peeti tunde talupoegade kodudes, samuti ka koolimajades, paiguti lausa regulaarselt. Tundide läbiviijaks olid nii Herrnhutist saabunud vennad kui ka kogudusega liitunud kohalikud ärganud talupojad, nn laste isad. Lastetööga tegelejatele korraldati koosolekuid ja „konverentse“, koolitamaks töötajaid ja arutamaks sellega seoses tekkinud küsimusi. Hernhuutlaste päevikud annavad tunnistust palvetundide ja „armastussöömaaegade“ populaarsusest laste hulgas. Vaestest peredest pärit lapsed olivat külma trotsides tulnud tundi paljajalu ja särgiväel, vanemad kandnud nooremaid süles.¹²³ Suvisel karjaskäimise perioodil lapsed kooskäimistest osa võtta ei saanud, siis tekkis tegevusse paus.¹²⁴ Saksa vendadest olid Kambjas, Urvastes ja Rannus aktiivseteks lastetöö tegijateks Johann Heinrich Rudolph, Christoph Michael Königseer ja Michael Morgner, lisaks oli igas külas selle jaoks eraldi kohalikest vend ja õde ning suurem koormus langeski lastega tegelemisel eestlastele. Tundides loeti ette spetsiaalseid hernhuutlaste „lastekõnesid“ ja katkendeid Zinzendorfi laste diaariumist, õpetati salme ning katekismust. Suurematel sealtkandi laste kokkutulekutel oli 50–300 osalejat.¹²⁵ Voldemar Ilja arvates võib hernhuutlaste lastetööd pidada lausa hilisema kiriku pühapäevakooli eelkäijaks.¹²⁶

¹²¹ Eesti kooli ja pedagoogika kronoloogia. Haridus- ja Teadusministeerium, 2002 (täiendatud 2012). Koost. Heino Rannap. Lk 8–9.

URL: https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_kooli_ja_pedagoogika_kronoloogia.pdf [18.04.2016].

¹²² Eesti kooli ajalugu. Lk 235–238.

¹²³ Ilja. Vennastekoguduse ajalugu 1750–1765. Lk 241–247.

¹²⁴ Samas, lk 171–175.

¹²⁵ Samas, lk 272.

¹²⁶ Samas, lk 348.

3.4 Hernhuutlike kirjameeste esiletõus ja eestikeelsed trükised

Pietistide ja hernhuutlaste huvid kattusid ka rahvakeelse kirjanduse soetamise vallas. Hernhuutliku liikumisega ühinenud pastorite seas kerkisid esile need, kes tegelesid eesti kirjakeele arendamise ja usulise kirjanduse väljaandmisega. Kuna kirjapandud sõnal oli vennastekoguduses oluline roll, siis kujundasid hernhuutlased oma kirjandusliku traditsiooni. Eriti hinnatud olid nende endi tööd – laulu- ja liturgiaraamatud, Zinzendorfi teosed jms. Vennastekoguduse eestikeelne lauluraamat ilmus juba 1740. aastate alguses, sellest annab tunnistust Liivimaa ülemkonsistoriumi 1743. aasta „Sentiment“: „Oma koosolekuil tarvitasid nad kohalikkude kirikuülemuste loata Tallinnas trükitud läti- ja eestikeelseid lauluraamatuid, mis koosnevad peamiselt hernhuutlikest lauludest ja mida inimestele kirikulauluraamatu kahjuks kätte anti ka koduseks kasutamiseks.” Raamat korjati võimude poolt kokku ja hävitati, mistõttu pole sellest kahjuks säilinud ainsatki eksemplari. 1740. aastate lõpus trükiti aga Saksamaal teine eestikeelne lauluraamat, mille trükkijaks olevat olnud Tallinnas tegutsenud hernhuutlasest pastor Vierorthi ustav eesti soost jünger, kes temaga koos 1744. aastal Saksamaale siirdus ja Marienborni vennastekoguduse trükikotta tööle asus.¹²⁷

Eestikeelse kirjakultuuri arengule anti hernhuutlaste diasporaatöö käigus tõuge 18. sajandi teisel poolel, mil hakkas ilmuma vaimuliku sisuga ilu- ja tarbekirjandus. Kergestimõistetavad ning tundedüllased hernhuutlikud tekstid olid kohalikule talupojale arusaadavad ja südamelähedased. Kogudustes loeti eestikeelses tõlkes Herrnhutis esialgu käsitsi paljundatud ajakirja *Gemein-Nachrichten* („Üldteated“) kirjutisi. Need olid aruanded koguduste tegevusest, misjonitöö kirjeldused jms, mille abil peeti sidet erinevates maades tegutsevate vennastekoguduste vahel. Eesti talupojale meeldisid eriti kaugete maade misjonitööst rääkivad päevikud, mis avardasid silmaringi ja tekitasid osadustunde muu maailmaga. Populaarsed olid ka Eestis tegutsenud isikute elulood, kuna need kajastasid siinseid tuttavaid olusid.¹²⁸

Juba 18. sajandi keskel saadeti Eestist kirju ka väljaspool asuvatele hernhuutlastele. Keskused nõudsid kohalike kogudustelt iga-aastaseid aruandeid, mille koostamiseks vajati rahva abi. Nii õpetasid hernhuutlikud pastorid talupoegi kirjutama, kujundades neist oma aruannete kaastöölised. Päevikud kajastasid peamiselt üksikute vennastekoguduste või nende

¹²⁷ **Suits.** Vanemast vennastekoguduse kirjandusest.

¹²⁸ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 207–209.

osade tegevust, rääkides palvetundidest, nõupidamistest, sündmustest kogudustes, eraelulistest seikadest, reisidest, külaskäikudest, suhetest mõisnikega, rahva elu- ja töötingimustest, võitlusest joomapahede, rahvausundi ning ilmalike lõbustustega jne. Küsimusi illustreeriti selgituste ja näidetega. Kaastöölistelt saadud materjalide põhjal koostati aastapäevik, mis saadeti Herrnhuti ja mille käsikirjalised koopiad hakkasid ringlema teiste maade vennastekogudustes. Mõned aruanded jõudsid ka ajakirja *Gemein-Nachrichten*.¹²⁹

Hernhuutliku kirjanduse aktiivseks levitajaks ja eesti keelde vahendajaks sai Urvaste pastor Johann Christian Quandt, kes hakkas tõlkima hernhuutlikke laule ja nn vagajutte. 1741. aastal andis ta välja lõunaeestikeelse (ilmselt saksa keelest tõlgitud) 21 laulust koosneva väikese lauluraamatu, mis on esimene puhthernhuutlikus vaimus trükitud teos.¹³⁰ Seoses vennastekoguduse keelustamisega 1743. aastal kuulus see hävitamisele. 1776. või 1779. aastal (raamatu eri osade tiitelhed kannavad erinevat aastaarvu) trükiti laulud uuesti kogumiku „Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest“ lisa.¹³¹ Rahva usulise äratajana tuntuks saanud Quandt avaldas olulist mõju ka üksikutele ärksamatele eestlastele, kes tema eeskujul alustasid esimesi kirjanduslikke katsetusi. Samuti innustas Quandti tegevus Tallinna pietistlik-hernhuutlikke kirjamehi.¹³²

Kuna hernhuutlaste tegevuse keelustamisega oli hävitatud ka nende trükitud kirjavara, tekkis aseainena uus traditsioon saata käsikirjalisi teoseid koguduse liikmetele, kes neid omakorda kopeerisid ja levitasid. See aitas keeluajal säilitada ning edasi kanda vennaste õpetust, arendades samal ajal ka talupoegade lugemis- ja kirjutamisoskust. Käsikirjaliste koopiate vähesuse korvas nende ulatuslik levik käest-kätte ja suur populaarsus, kuna teosed peegeldasid talurahva elu-olu ja olid sageli üles tähendatud rahva endi hulgast pärit kirjutajate poolt.¹³³

Aastatel 1740–1750 Urvastes ja Kambjas tegutsenud pastor Quandti aktiivne abiline Matthias Friedrich Hasse saatis Herrnhuti põhjalikke iseloomustusi eestlastest talupoegade elukorralduse kohta ja tõlkis eesti keelde Zinzendorfi laule, kasutades osalt ka Quandti tõlkeid. Ta koostas „sõelumisaja“ vaimus uue lõunaeestikeelse lauluraamatu, mis trükiti 1747. aastal Saksamaal ja sisaldas 58 laulu.¹³⁴

¹²⁹ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 207–209.

¹³⁰ **Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu 1730–1743. Lk 74.

¹³¹ **Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. Lk 53–59, 62–68.

¹³² **Põldmäe.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel I. Lk 257.

¹³³ Sealsamas.

¹³⁴ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 210–211.

Vaatamata keeluajale kujunes 18. sajandi keskpaiku Kagu-Eesti tähtsaimaks hernhuutlikuks kirjameheks Christoph Michael Königseer, kes tegutses koduõpetajana Rannus, Kambjas ja Urvastes, pärast Saksamaal arstiteaduse tudeerimist aga pakkus lisaks vennastekoguduse juhtimisele Kanepis rahvale arsti- ja hingeabi. Kirjamehena uuendas ta hernhuutlikku laulurepertuaari, tema eestvedamisel anti 1761. aastal välja ka eestikeelne vennastekoguduse liturgiaraamat. Königseer pidas väga oluliseks oma ringkonna aruandeid, kaasates selle tarbeks kohalikud „kirjutajad“ – enamasti talupojad, vahel ka koolmeistrid, kelle hulgas olid Mango Hans, Michael Ignatius jt. Kaastöölised saatsid lähiümbruses tegutsevates usuringides toimunud sündmuste kohta ülevaateid, mille Königseer äärmiselt sisukateks ja suuremahulisteks aastaraamatuteks koondas.¹³⁵

18. sajandi teisel poolel tegutses Lääne-Eestis aktiivselt Jakob Marrasch, kelle eestvõttel hakkas vennastekoguduse tarbekirjandus levima ka Saare- ja Läänemaal. Marrasch tõlkis eesti keelde hernhuutlikke laule ja liturgiaid, mis jõudsid käsikirjaliselt kogudustesse, pani kirja oma eluloo ning koostas põhjaeestikeelse vennastekoguduse lauluraamatu, mis ilmus 1794. aastal.¹³⁶

3.5 Esimesed eestlastest kirjamehed

Üheks tuntumaks eesti soost kirjameheks 18. sajandil kujunes Urvaste koolmeister Mango Hans. Sündinud pärisorjana, oli ta algset lugemisõpetust saanud oma isalt, hiljem aga omandanud iseseisvalt saksa keele, raamatuköitmis- ja kellassepaoskused, samuti orelimängu ja nooditundmise. 1740. aastal Urvastes loodud vennastekoguduses sai Mango Hans juhtiva ameti, pidades tunde „ülevaatajaile“ ja „haigeravitsejaile“.¹³⁷ Osava kirjamehena arvati teda olevat mitmete pietistlike ja baptistlike autorite vagaduslikke ideid propageerivate teoste ning hernhuutlike laulude tõlgete autoriks. Tema tõlgetest pole aga ühtegi trükitud, need ringlesid vaid nimetute käsikirjadena kagueesti murdealal.¹³⁸ Oma usulise arengu kohta pidas Mango Hans päevikut, mis lõi aluse tema edasisele kirjanduslikule tegevusele. Sellekohast äratust oli ta saanud Königseerilt, kuna tegi koostööd ka Lõuna-Eesti vennastekoguduste aastaülevaadete

¹³⁵ Põldmäe. Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 210–211.

¹³⁶ Sealsamas.

¹³⁷ Põldmäe. Mango Hans. Lk 394.

¹³⁸ Põldmäe. Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel I. Lk 265–268.

tarbeks, saates märkmeid kohalikest koosolekutest ja muudest sündmustest, samuti liikmete elulugusid. Lisaks kogus ta ja kirjutas ümber kohapeal peetud jutlusi, vahel neid joonistustega illustreerides.¹³⁹ Käekirja, illustratsioonide ja muude iseloomulike tunnuste põhjal pidas Rudolf Põldmäe Saksa protestantliku pastori Johann Arndti populaarse teose „Das wahre Christenthum“ tõlke autoriks just Mango Hansu ning omistas mainitud käsikirjale kui „18. sajandi eesti kirjanduse tähelepanavamale nähtusele“ suurt tähtsust,¹⁴⁰ märkides veel, et teose tõlkijat võib nimetada esimeseks raamatuillustratsiooni vallas katsetanud eestlaseks, hoolimata sellest, et tegemist ei olnud originaalpiltidega, vaid vaselõikeliste vinjettide kunstipärase mahajoonistamisega.¹⁴¹ Samuti tõstis ta Mango Hansu esile kui visalt hariduse poole püüdleva talupoja võrdkuju.¹⁴² Hiljem aga on Põldmäe erinevatele allikatele tuginedes tõlgete ja kirjutiste autorluses kahtlema löönud ning suure osa neist, kaasaarvatud J. Arndti teose tõlke, hoopis Urvaste hernhuutlasest köstrile, Mango Hansu äiale Adam Koljole omistanud.¹⁴³ Põhjuseks asjaolu, et käsikirjalised tõlked levisid anonüümsel kujul, mistõttu oli nende autorit keeruline tuvastada.

Teiseks märkimisväärseks kohalikuks kirjameheks sai Tartu köster ja koolmeister Michael Ignatius, keda Rudolf Põldmäe sõnul võib pidada üheks haritumaks ja mõjukamaks eestlaseks 18. sajandil.¹⁴⁴ Kambja hernhuutlikult meelestatud praosti Albrecht Sutori viibimine Tartus andis tõuke sealse vennastekoguduse loomiseks 1739. aastal. Koguduse juhtfiguuriks kujunenud Ignatius külastas aktiivselt hernhuutlikke koosolekuid ka Tallinnas, Kriimanis, Kambjas ja Urvastes ning püüdis virgutada Tartu sumbunud usu- ja hariduselu. Talupojasoost Ignatiuse populaarsuse tõttu levis Tartus ulatuslikult ka tema hernhuutlik õpetus ja nii tõusis köster peagi pastori asemel koguduse vaimseks juhiks. Ignatiuse hernhuutlik tegevus oli pinnuks silmas Tartu linnakonsistoriumile, kes teda vallandamise ähvardusel koosolekute korraldamisest loobuma sundis. Seegi ei suutnud Ignatiuse misjonitegevust peatada, kuid keeluajal taandus ta siiski aktiivsest organiseerimistööst ja pöördus enam kirjanduslike harrastuste poole.¹⁴⁵ Oluline oli ka Ignatiuse roll vennastekoguduse tarbekirjanduse hankimisel. Pastor Quandti ja tolle kaaslaste poolt mõjutusi

¹³⁹ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 211–213; **Põldmäe.** Mango Hans. Lk 395–396.

¹⁴⁰ **Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. Lk 110.

¹⁴¹ **Põldmäe.** Mango Hans. Lk 403.

¹⁴² Samas, lk 390–392.

¹⁴³ **Rudolf Põldmäe.** Mango Hansu probleem. – *Keel ja Kirjandus*. 1981. Nr 10. Lk 596–603.

¹⁴⁴ **Põldmäe.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel II. Lk 324–326.

¹⁴⁵ Sealsamas.

saanuna valmistas ta hernhuutlikest teostest käsikirjalisi koopiaid. Trükikirjanduse nappuse tõttu valitses nende järele pidev nõudmine, mistõttu tegutsesid koopiate valmistajad poolenisti elukutseliselt. Mäetaguse mõisahärra Otto Fabian von Roseni (1683–1764) tellimusel tõlkis Ignatius eesti keelde pietistliku taustaga, kuid samas ka hernhuutlusega kokkupuudet omanud Saksa jutlustaja Heinrich Schuberti ca 1000-leheküljelise jutluseraamatu, mis sisaldas 108 jutlust. Von Roseni eesmärgiks oli küll peale talupoegadele ristiusu põhitõdede tutvustamise sisendada raamatu abil neile ka kuulekust mõisa ja aadlike suhtes, kuid see ei vähenda Ignatiuse poolt tehtud töö väärtust. Teosest sai pikaks ajaks Mäetaguse rahva jaoks menukas lugemisvara.¹⁴⁶ Ignatius tõlkis eesti keelde ka hernhuutlikke kõnesid, mis leidsid kogudustes laia kasutust, samuti oli abiks Kagu-Eesti hernhuutlaste juhile C. M. Königseerile laulu- ja liturgiaraamatu koostamisel ning tegi kaastööd ringkonna aastapäevikutele, kajastades eestlaste elusündmusi.¹⁴⁷

Johann Christian Quandt noorema (1733–1822) abilistest sai tuntuks eesti päritolu kaupmees Aleksander Raudjal (1734–1817), kelle Tartu kodus toimusid vennastekoguduse palvetunnid ja koosolekud. 18. sajandi lõpupoole ehitas Raudjal Tartusse palvemaja. Ta osales ka ise aktiivselt hernhuutlikus tegevuses, pidades mitmel pool palvetunde ja hoides sidet Hermannuti esindajatega Lõuna-Tartumaal. Nii kujunes Raudjal ajapikku eestlaste jaoks usuliseks autoriteediks, keda hakati hüüdma „rahvapiiskopiks“, ja tema Tartu majast sai sealse vennasteliikumise keskpunkt. Raudjal kopeeris hernhuutlikke kõnesid ning abistas pastor Quandti vennastekoguduse laulu- ja liturgiaraamatute väljaandmisel, toimetades eestikeelseid tekste. Lisaks lasi ta hiljem ka iseseisvalt trükkida mitu hernhuutlikus vaimus teost.¹⁴⁸

Põhja-Eestis elavnes vennastekoguduse liikumine uuesti 1760. aastatel ja selle keskpunktiks kujunes Kadrina kihelkonnas asuv Jõepere mõis. Seal tõusis väljapaistvaks eesti soost kirjameheks talupoeg Kulli Jüri (u 1750 – u 1804/1805), kes oli mõisa pärisori ja kuni 31. eluaastani kirjaoskamatu. 1780. aastate alguses liitus ta vennastekogudusega, õppis iseseisvalt selgeks lugemise ja kirjutamise ning saavutas kõrge positsiooni hiljem loodud Kuusalu vennastekoguduses. Oma aruannetega sai temast abiline aastapäevikute koostajaile.

¹⁴⁶ **Põldmäe.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel II. Lk 324–326.

¹⁴⁷ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 213–220.

¹⁴⁸ **Rudolf Põldmäe.** Varajasema eesti soost kirjamehe A. Raudjal'i tegevusest ja Tartu vennastekoguduse palvemaja ehitamine. – *Postimees*. 1943. Nr 69.

Ta pani kirja ka hernhuutlikus laadis pildirikka autobiograafia, kirjutas üles teiste elulugusid, lõi vaimulikke luuletusi ja oli kirjavahetuses oma hernhuutlastest mõttekaaslastega.¹⁴⁹

Lääne-Eestis edukalt äratustööd teinud Jakob Marrasch väljapaistvaid kohalikust soost kirjamehi siiski kasvatada ei suutnud, sest võrreldes Lõuna-Eestiga olid hariduslikud ja kultuurilised traditsioonid Põhja-Eestis tagasihoidlikumad.¹⁵⁰

Hoolimata vahepealsest keeluajast oli vennastekoguduse kirjanduslik tegevus 18. sajandil vilgas ja leidis ka rahva poolt aktiivset osavõttu. Lisaks saksa keelest tõlgitud lauludele hakati looma algupäraseid eestikeelseid tekste ja eestlaste hulgast sirgusid esimesed kirjamehed.

3.6 Elulugude kirjapanek

Hernhuutluse mõjust kirjakultuuri levikule talupoegade seas annavad tunnistust arvukad käsikirjalised autobiograafiad, mida levitati ja loeti kogudustes ette. Elulugude ülestähendamine ja kogumine tugevdas kogukonna identiteeti ning oli eeskujuks vagadusliku mõttelaadi kujundamisel. Kirjutajad rõhutasid hernhuutlastele olulisi väärtusi: enesepiiranguid, kiusatustest hoidumist või nendega võitlemist ja ümberkasvamist, usuliste veendumuste kujunemist, isiklike religioosseid elamusi jne, lugude raamistik oli lihtne. Nii muutus vennastekoguduse liikumine (auto)biograafiade kirjapaneku käivitajaks ja need kujunesid omapäraseks vagaduskirjanduse žanriks.

Rahvast paelusid enam siinmail tegutsenud isikute elulood, mis peegeldasid ka kohalikke olusid. Ärganud talupojast rääkis näiteks Tallinnas 1739. aastal trükitud teos „Hanso ja Mardi jut“. Selle nn vagajuttude kogu koostajaks ja tõlkijaks peetakse pastor Eberhard Gutsleffi ja trükis on välja antud Tallinna pietistide poolt. Tegemist on ühe esimese eestikeelsele ilmalikule kirjandusele teed rajava teosega, mida tuntakse selles leiduva kahekõne („Üks hea jut / mis kaks tallopoega Hans ja Mart issekeskis aiavad“) pealkirja järgi. Raamat koosneb kolmest jutust ja pietistlikest lauludest ning annab aimu piibli sisu talurahvale tutvustamise probleemidest.¹⁵¹ Raamatule tinglikult nime andnud „Hanso ja Mardi

¹⁴⁹ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 213–220; **Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. Lk 208–220.

¹⁵⁰ **Põldmäe.** Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. Lk 217–219.

¹⁵¹ **Suits.** Vanemast vennasekogude kirjandusest.

jut“ on kahe eesti talupoja dialoog, milles Mart Hansu jumalakartlikkusele manitseb, mõistes hukka usklikele sobimatud patud ja pahed, nagu näiteks kaardimängu, prassimise ja ebaus, aga ka tantsimise ja pillimängu. Kuna Mardi kirjeldused meenutavad hernhuutlaste ilmutuslikke nägemusi ning tema suhtumine kõikvõimalikesse lõbustustesse kui „pettusesse ja hinge hukatusse“ on tauniv, võib oletada, et autor on pidanud silmas just vennaste poolt usuelu ja kirjasõnaga lähemalt tuttavaks tehtud eesti talupoega. Rõhutatud on hernhuutlastele omast vagameelsust, pühakirjaarmastust ning aukartust nägemuslike maailmalõpuennustuste ees, samuti pietismile iseloomulikku patuhirmu. Eestikeelse jutukirjanduse algatajaks olid just pietistlik-hernhuutliku taustaga saksa pastorid, kes püüdsid nabi, seni vaid usulise maakeelse kirjavara kõrvale tuua elulähedasemat lugemist.

Teine samas kogumikus ilmunud jutt on „Kuseni Hinriko ümberpöörmissesse luggu“, mille tõenäoliselt oli juba 1736. aastal tõlkinud ja peagi Tallinnas trükkida lasknud Urvaste pastor Johann Christian Quandt.¹⁵² „Kuseni Hinriko lugu“ on „tõestisündinud“, eluloo-tüüpi jutustus Rügeni saare lihtsast lambakarjusest, kes jõuab jumalasõna hoolsa lugemise kaudu usulise ärkamise ja kristlike eluviiside juurde. Kuseni Hinrik seati Eestimaa „armastele tallopoegadele“ vagaduse eeskujuks, tema südamlikkus ja veendunud usklikkus oli maarahva jaoks uudne ning kaasahaarav ja suutis inimesi kristlikkusele äratada mõjusamalt kui traditsiooniline luteri kirik oma range usuõpetusega.¹⁵³ Jutustuses põimuvad pietistlikud ja hernhuutlikud jooned, puudub ka vastuolu kirikuga – lisaks kristlikule moraalile räägitakse piiblist, mis ilmus samuti 1739. aastal ja vajab laiemat tutvustamist. Kolmas raamatus sisalduv vagajutt, pastori ja surmamõistetud vaheline kahekõne „Weel üks hea jut / mis üks wagga õppetaja aiab ühhe mehhe-eksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda õnsa surma wasto walmistab“, mõistab samuti hukka joomise, mis viib vägivaldsete tegudeni.¹⁵⁴ „Kuseni Hinriko lugu“ olevat kujunenud väga menukaks, sest inimesi paelusid just kirjeldused lihtrahva elust, mis sageli peegeldasid ka kohalikke olusid. Olgugi et lugu ilmus esmakordselt trükkis juba enne seda, kui hernhuutlased Eestis laiemalt kanda kinnitada jõudsid, ja annab eeskätt tunnistust hernhuutlikult meelestatud pastor Quandti iseseisvatest edusammudest rahva harimisel, õhutas just vennaste äratustegevus selle levikut. 1776. või 1779. aastal nägi trükivalgust inglise puritaanliku autori Thomas Wilcoxi traktaadi tõlge maakeelse pealkirjaga „Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest“. Sellesse oli liidetud ka Quandti poolt tõlgitud „Kolm kaunist

¹⁵² **Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. Lk 53–62.

¹⁵³ **Suits.** Vanemast vennasekogude kirjandusest

¹⁵⁴ Hanso ja Mardi jut. Tallinn: s. n., 1739. URL: <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100237> [30.03.2015].

Waggause Eenkojut“, mis sisaldas lisaks varasemale „Kuseni Hinriko loole“ veel kaks eluloojutukest „väikesest Jörgelist“ ja „vaesest näitsikust Armellest“, ning 1741. aastal ilmunud Quandti väike lauluraamat, moodustades nii vennastekoguduse kirjavara hulka kuuluva mahuka 136-leheküljelise kogumiku.¹⁵⁵

Jutukogud on eeskätt olulised Eesti kirjandusloo lätete uurimise seisukohalt, kuid annavad siiski veidi aimu ka hernhuutlaste rahvahariduslikest püüdlustest ning võimalikest mõjudest varastes eestikeelse jutukirjanduse algetes. Ilukirjandusest tänapäeva mõistes on see küll kaugel, pigem on tegemist usulise sisuga tarbekirjandusega, mille eesmärgiks oli viia rahvale lähemale ristiusu algtõdesid ning tutvustada neid raamatukultuuriga laiemas mõttes, selleks aga oli vajalik eestikeelse lugemisvara laiendamine nii tõlgete kui ka originaalteoste näol. Hernhuutliku kirjanduse levik omakorda eeldas korralikku lugemis- ja kirjutamisoskust (sageli paljundati raamatuid käsitsi), aidates nii kaasa ka rahvahariduse edendamisele.

Hernhuutliku kirjavara hulgas ilmunud teosed andsid inimestele tõuke ka oma elulugude ülestähendamiseks. Nimelt soovis Herrnhuti keskus avaldada aastaaruannetes ja päevikutes koguduse liikmete biograafiaid. Elulugu kui üks vorme eeskujude ja moraalsete väärtuste propageerimiseks hakkas üha enam populaarsust võitma, sest endast rääkimine andis kirjutajale nime, väärikuse ja väärtuse. Hernhuutlaste elulugude hulgas oli nii autobiograafiaid kui biograafiaid, sest osadel koguduse liikmetel puudus kirjaoskus. Viimased jutustasid suusõnaliselt oma eluloo, mis siis teiste poolt kirja pandi. Algselt vaid võõrast päritolu autorite kõrvale tekkis 18. sajandil ka eestlasi ning esialgsed lakoonilised ülestähendused kasvasid mitme(kümne)leheküljelisteks, sisaldades hulgaliselt andmeid kohalikest inimestest ja oludest ning andes aimu ka tärkavatest loomingulisuse algetest. Vennastekoguduse väljaannetes avaldamiseks on eestlaste poolt kirjapandud elulugusid tõlgitud saksa keelde. Võib kindlasti öelda, et biograafia te näol on tegemist just kultuuriloolisest aspektist väärtusliku materjaliga. Läbi inimeste eneseväärtustunde tõusu aitas elulugude kirjapanek kaasa ka rahva eneseteadvuse tekkele.¹⁵⁶

¹⁵⁵ **Põldmäe.** Vennastekoguduse kirjandus. Lk 53–62, 170–172.

¹⁵⁶ Samas, lk 397; **Rudolf Põldmäe.** Herrnhuutlikud elulookirjeldused. – *Eesti Kirjandus*. 1938. Nr 9. Lk 385–403.

KOKKUVÕTE

Bakalaureusetöö eesmärgiks oli uurida hernhuutlaste tegevust ja nende mõju rahvahariduse edendamisele Eestis liikumise vanemal perioodil. Töö on kirjutatud olemasoleva historiograafia põhjal.

Erinevad autorid on mõningaid sellekohaseid teemasid vastavalt oma uurimuse spetsiifikale rohkemal või vähemal määral puudutanud, samuti on vennastekoguduse liikumise kultuurilist ja hariduslikku panust põgusalt kajastatud mitmetes üldkäsitlustes. Seni aga puudub uurimus, mis keskenduks kitsamalt hernhuutlaste panusele rahvahariduse ja eestikeelse kirjakultuuri vallas. Käesolev bakalaureusetöö püüdis nimetatud lünka mõnevõrra täita ja koondada varasemate uurimuste põhjal teadaoleva info hernhuutlaste hariduslik-kultuurilisest tegevusest Eestis 18. sajandil, keskendudes selle olulisematele aspektidele.

Läbitöötatud materjal andis kinnitust, et hernhuutlik liikumine mõjutas paljusid eestlaste eluvaldkondi. Kirikulooliselt on kahtlemata tähtsaim ristiusu tõdede viimine rahvani ja luteri kiriku mõjutamine nn härraskirikust madalkiriku ehk lihtsama ja rahvalikuma kiriku suunas. Vennastekoguduse vahendusel toimus talurahva esimene sügavam kokkupuude ristiusuga ja teostus reformatsiooni üks põhiidee muuta piiblil põhinev kristlus rahvale lähedasemaks ning arusaadavamaks.

Lisaks lugemise-kirjutamise õpetamisele andsid hernhuutlased rahvale motiivi enese arendamiseks. Hernhuutliku taustaga olid ka esimesed eesti soost kirjamehed, tänu kellele hakkas arenema omakeelne kirjandus. Vennastekogudus pakkus talurahvale seni kättesaamatu võimaluse eneseteostuseks ja oma usuelu korraldamiseks, selle tulemusel kujunes haritum ja aktiivsem talupoegade kiht. Kuna vennaste õpetuses oli suur roll laulmisel, aitas liikumine edendada eesti koorilaulu ja muusikakultuuri.

Vennastekogudused olid ka eestlaste ja sakslaste lõimumise kohaks, kuna seal ei pööratud tähelepanu rahvuslikele ega seisukslikele vahedele. Talurahvas omandas vennastekoguduses ühiskondliku ja demokraatliku organiseerumise kogemuse, oluline osa oli ka üksteise abistamisel. Vähetähtis pole hernhuutlaste võitlus joomapahe ja vargustega ning püüd suunata rahvast kõlbelisema elu poole.

Samas oli hernhuutlusel varjukülgi muistsete rahvatraditsioonide ja paganlike pühapaikade hävitamise ning usuliste liialduste näol. Liikumise keskustes tekkis lõhe vennastekogudusse kuulujate ja mittekuulujate vahel, samuti oli ärganutel usuliste ekstsesside ja sotsiaalsete nõudmiste tõttu konflikte luteri kiriku pastorite ning mõisnikega.

Pole selge, kuivõrd mõjutas hernhuutlik liikumine talupoegade majandusliku heaolu ja töökuse kasvu, perekonnaelu ja lastekasvatamist, eetilisi ja moraalseid väärtusi jms, sest toonased allikad on kirja pandud hernhuutlaste endi poolt ega pruugi seetõttu olla usaldusväärsed.

Laiemas mõttes andis hernhuutlus tõuke eestlaste eneseteadvuse tekkele, valmistades ette pinnast nii talupoegade pärisorjusest vabastamisele 1816. ja 1819. aastal kui ka rahvuslikule liikumisele, mille sünonüümiks kujunes hiljem just hernhuutlikku päritolu termin „ärkamine“. On arvatud, et omakeelset kultuuri arendades pidurdas hernhuutlus eestlaste saksastumist, samas aga võtsid ärganud talupojad sakslastelt palju üle ning nende vimm „sakste“ vastu vähenes, sest hernhuutlike vaadetega mõisnikud ja pastorid olid liikumise toetajaks. Hernhuutluse rolli tärkava eesti rahvusluse ja rahvusliku liikumise eelkäijana on mitmed uurijad siiski liialduseks pidanud. Liikumine ei hõlmanud ka oma tippaegadel sugugi tervet Eesti ala ning oli piirkonniti erinev, mistõttu ei saa rääkida hernhuutluse mõjust kogu rahva kontekstis. Siiski haaras see ilmselt suurim kristlik äratusliikumine 18. sajandil märkimisväärset osa Eesti elanikkonnast, pannes aluse rahvapärase kristluse traditsioonile ja luues soodsad eeltingimused ka uute vabakoguduste tekkimiseks 19. sajandi lõpus ning 20. sajandil.

Kuna hernhuutlus oli alguse saanud pietistlikust äratusmisjonist, siis oli liikumistel kokkupuutepunkte nii eesmärkides kui õpetuses ja paljud pietistlikud pastorid võtsid üle hernhuutlikud vaated või tegid vennastega koostööd. Seetõttu tuleb mitmeid rahvahariduslikke algatusi lugeda nii pietistide kui hernhuutlaste ühiseks huviks ja ettevõtmiseks. Lisaks tekkis hernhuutlusel kokkupuutepunkte ka alates 18. sajandi teisest poolest Baltimaades levima hakanud ratsionalismiga. Katariina II trooniletõus 1762. aastal ja

tema soov jätkata Baltikumis valgustuslike reformidega aitas samuti kaasa talupoegade olukorra mõningasele paranemisele ja koolide rajamisele. Seega ei saa väita, et vaimuelu edenemine Eestis 18. sajandil oleks olnud vaid hernhuutlaste teeneks.

Kokkuvõttes võib öelda, et hernhuutlaste kultuurilooline panus oli märkimisväärne, kujundades eeskätt just eestlaste religioosset mõttelaadi ja selle keelelis-kultuurilisi väljendusviise. Liikumise keskustes oli vennastekoguduse mõju eesti vaimuelu ja kultuuri arengule 18. sajandil ilmselt suurem kui luteri kiriku oma. Hernhuutus andis rahvahariduse edendamisele Eestis uue tõuke ja see väärrib kindlasti edasist uurimist.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Publitseeritud allikad

Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. – *Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690) Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690)*. Allikapublikatsioon. Koost. Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim. Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

Kirjandus

Lembit Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. Kaheksateistkümnnes sajand. Tallinn: Avita, 1999.

Jürgen Beyer. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1700). Konfessionaliseerimine ja pietism. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III osa*. Koost. Enn Küng. *Eesti Ajalooarhiivi toimetised*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009.

Eesti kooli ajalugu. Neljas köites: kaugemast minevikust tänapäevani. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Peatoim. Ferdinand Eisen. Tegevtoim. Endel Laul. Tallinn: Valgus, 1989.

Hanso ja Mardi jut. Tallinn: s. n., 1739.

URL: <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100237> [30.03.2015].

Voldemar Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Tallinn: Logos, 1995.

Voldemar Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764. II. Tallinn: Logos, 2000.

Voldemar Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729–1750. III. Tallinn: Logos, 2002.

Voldemar Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1750–1765. IV. Tallinn: Logos, 2005.

Voldemar Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1766–1817. V. Tallinn: Logos, 2006.

Voldemar Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad. VI. Tallinn: Allika, 2010.

Johan Kõpp. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959.

Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Eesti ajalugu. IV kd. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tegevtoim. Mati Laur. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2003.
Lk 214–268.

Martin Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Tõine raamat, Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päiwini. Esimene anne: Esimesed sada aastat Wene kotka warju all. Jurjew: Schnakenburg, 1898.

Jaanus Plaat. Kristlike usuliikumiste mõju eestlaste ja eestirootslaste rahvakunstile ja kultuurile. – *Mäetagused*. 2009. Nr 42. Lk 7–32.

Jaanus Plaat. Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.

Jaanus Plaat. Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastatel. – *Akadeemia*. 1999. Nr 2. Lk 277–309.

Rudolf Põldmäe. Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. I osa. – *Eesti Kirjandus*. 1936. Nr 6. Lk 249–269.

Rudolf Põldmäe. Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. II osa. – *Eesti Kirjandus*. 1936. Nr 7. Lk 324–343.

Rudolf Põldmäe. Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. – *Eesti kirjanduse ajalugu. I kd. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Peatoim. Endel Sõgel. Toim. Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965. Lk 205–229.

Rudolf Põldmäe. Herrnhuutlikud elulookirjeldused. – *Eesti Kirjandus*. 1938. Nr 9. Lk 385–403.

Rudolf Põldmäe. M. Fr. Hasse ja usuliialduslik „sõelumisaeg“ Lõuna-Eesti vennastekoguduses. – *Eesti Kirjandus*. 1940. Nr 1. Lk 16–35.

Rudolf Põldmäe. Mango Hans. – *Eesti Kirjandus*. 1939. Nr 10. Lk 389–406.

Rudolf Põldmäe. Mango Hansu probleem. – *Keel ja Kirjandus*. 1981. Nr 10. Lk 596–603.

Rudolf Põldmäe. Varajasema eesti soost kirjamehe A. Raudjal'i tegevusest ja Tartu vennastekoguduse palvemaja ehitamine. – *Postimees*. 1943. Nr 69.

Rudolf Põldmäe. Vennastekoguduse kirjandus. *Eesti mõttelugu*. 101. Sarja peatoim. Hando Runnel. Toim. Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2011.

Olaf Sild. August Hermann Francke mõjud meie maal. IV. – *Usuteadusline ajakiri*. 1928. Nr 4. Lk 164–216.

Olaf Sild. Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938.

Väino Sirk. Talurahvahariduse eesmärgid ja vormid Rootsi aja lõpust pärisorjuse kaotamiseni. – *Acta Historica Tallinnensia*. 2008. Nr 13. Lk 25–47.

Gustav Suits. Vanemast vennasekogude kirjandusest. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Toim. Daniel Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935.

URL: <http://www.kirjandusarhiiv.net/?p=347> [19.04.2016].

Internetimaterjalid

Eesti kooli ja pedagoogika kronoloogia. Koost. Heino Rannap. Haridus- ja Teadusministeerium, 2002 (täiendatud 2012).

URL: https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_kooli_ja_pedagoogika_kronoloogia.pdf [18.04.2016].

Mare Kõiva. Prohvetid ja pühakud.

URL: http://www.folklore.ee/~mare/rahvausund/pyhakud_prohvetid.pdf [13.03.2016].

SUMMARY

THE MOVEMENT OF THE UNITY OF THE BRETHERN AND ITS INFLUENCE ON PUBLIC EDUCATION IN ESTONIA IN THE 18TH CENTURY

The movement of the Unity of the Brethren dates back to the 18th century and is the protestant awakening movement, characterised by christocratic theological orientation and the application of individual religious experience. Although it has similar features with another protestant religious movement – Pietism, the movement of the Unity of the Brethren was more optimistic by nature, had national character and was more democratic. The movement reached Estonia in the second third of the 18th century and had a considerable impact on the local cultural and spiritual life.

The Bachelor's thesis focuses on the educational and cultural aspects in the activity of the Unity of the Brethren, based on earlier historiography. The aim is to study closely the impact of the Unity of the Brethren on people's education and the development of the writing culture in the Estonian language in the 18th century. Different authors have touched upon the topic in connection with the specificity of their own research in a wider or smaller extent; the cultural and educational contribution of the movement of the Unity of the Brethren is reflected in several general handlings. Until now there is no survey, which focuses on the narrower aspect of the impact of the Unity of the Brethren on public education and literary culture in the Estonian language, due to which the present paper intends to fill in the blanks and concentrate on the information available in the previous surveys of the educational-cultural activity of the Unity of the Brethren in Estonia in the 18th century.

The Bachelor's thesis consists of three chapters, which are divided into subsections. The first chapter gives an overview of the foundation and the development of the Unity of the Brethren, describing its ideas, goals, and founders in comparison with another religious

awakening movement – Pietism. The next chapter describes how the movement reached the Baltic States, Estonians' religious way of thinking, the preconditions and readiness to accept the new religious movement, the wider spread of the Unity of the Brethren movement in Estonia in the 18th century and the attitude of the Lutheran Church, the nobility and the state power towards it. The third chapter focuses on the impact of the Unity of the Brethren movement on the public education and the development of the literary culture in the Estonian language, by bringing out the main areas, in which they managed to play the most important role – spreading literacy, development of schooling and literature in Estonian, writing down biographies, etc.

The processed material confirms that the Unity of the Brethren movement influenced many Estonian spheres of life. From the perspective of church history, the most important aspect was the distribution of the principles of Christianity to people and the influence on the Lutheran Church, which became more simplified in form and folksier. Thanks to the Unity of the Brethren movement country people had closer contacts with Christianity and one of the main ideas of reformation – to bring the bible-based Christianity closer to people and make it more comprehensible.

The educational and cultural contribution of the Unity of the Brethren was extremely important. In addition to teaching reading and writing they gave the nation a motive for self-development. The first Estonian writers also had the background of the Unity of the Brethren movement, thanks to which literature in the Estonian language started to develop. The Unity of the Brethren provided country people a form of self-determination unattainable so far and for the organisation of religious matters, on the basis of which a more educated and active group of country people, who might be regarded as the carriers of the springing Estonian culture, was formed. The Unity of the Brethren enabled integration of Estonians and Germans as the difference of nations and the position in the society did not matter. Country people gained the experience of social and democratic organisation in the Unity of the Brethren, in which helping others was also relevant. Fighting against drinking and theft and teaching people to follow ethical value became important. As the Unity of the Brethren practiced singing, the movement enhanced the development of choral music and musical culture on the whole.

The disadvantages of the Unity of the Brethren movement include the destruction of folk traditions and holy places of the pagan time and also excessive religious practice. In the

centres of the movement a gap developed between the members and non-members of the Brethren, the awakened persons had conflicts with the local Lutheran pastors and landlords due to religious excesses and social demands.

It is not clear how much the Unity of the Brethren movement influenced the peasants' economic welfare and increased industriousness, family life and bringing up children, ethical and moral values because the references were written down by the members of the Unity of the Brethren and should be considered with reservation.

In a broader sense the movement of the Unity of the Brethren gave an impetus to the development of Estonian self-consciousness, prepared the ground for the liquidation of serfdom in 1816 and the appearance of the national movement in 1819, which synonym – awakening has a direct connection with the term in the Unity of the Brethren. It is believed that the development of the Estonian culture hindered the Estonians becoming germanised. However, the awakened peasants received a lot of knowledge from Germans and their hostile attitude towards them diminished because the landlords with the views supporting the Unity of the Brethren also supported them. The impact of the Unity of the Brethren cannot be viewed from the aspect of the entire population because the movement did not spread all over Estonian even during its prime time and varied in different areas. Despite the fact the Christian awakening movement in the 18th century influenced a significant number of the Estonian population, created the foundation for the national Christian tradition and the basis for the formation of free congregations at the end of the 19th and in the 20th century.

As the Unity of the Brethren started from the pietistic awakening mission, it had connections in the objectives and ideology and several national and educational initiatives have to be regarded as common interest and action of Pietists and the Unity of the Brethren. In addition, the Unity of the Brethren had links with Rationalism, which started to spread in the Baltic countries in the second half of the 18th century. When Catharine II rose to the throne in 1762, she wanted to continue the enlightening reforms in the Baltic countries to improve the situation of the peasants and found schools. Therefore, it cannot be stated that the spiritual life in Estonian in the 18th century was possible only thanks to the Unity of the Brethren.

In conclusion it has to be said that the cultural contribution of the Unity of the Brethren was remarkable, helped to form the religious thinking of Estonians and its lingual and cultural expressions. In the centres of the movement the impact of the Unity of the Brethren on the

development of the spiritual life and culture in the 18th century was bigger than that of the Lutheran Church. The Unity of the Brethren gave a new impetus to the development of public education in Estonia and deserves further investigation.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Dagmar Siida (sünnikuupäev: 13.10.1972)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose bakalaureusetöö “Hernhuutlased ja nende mõju rahvaharidusele Eestis 18. sajandil“, mille juhendajaks on Andres Andresen,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace’is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace’i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 23.05.2016

(allkirjastatud digitaalselt)